

Democratische Economie

Leerstoelgroep: Mens en Cultuur

Schrijver: Eduard van Scheltinga

Opleiding: Master Filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

18 ects op 30 juli 2016

Begeleider: Gijs van Oenen

Adviseur: Henri Krop

Aantal woorden: 20.715

Democratische Economie

Inleiding	3
1. Een democratische samenleving	5
1.1. Inleiding	5
1.2. Spanning tussen democratische politiek en kapitalistische economie	5
1.3. Ons vertrekpunt: democratische politiek is niet genoeg	8
1.4. Samenvatting	10
2. De kapitalistische productiewijze en beslissingsmacht	11
2.1. Inleiding	11
2.2. Onteigening van meerwaarde	11
2.3. Demarcatieargument 1: Het meerwaarde argument	15
2.4. Samenvatting	15
3. Kapitalisering van de meent en beslissingsmacht	17
3.1. Inleiding	17
3.2. Maatschappelijke categorieën: privaat, publiek en meent	17
3.3. Tragedie van de meent?	19
3.4. Kapitalisering van de meent	22
3.5. Demarcatieargument 2: Het meentargument	23
3.6. Samenvatting	24
4. Democratie	25
4.1. Inleiding	25
4.2. Spinoza en democratie	25
4.3. Spanning tussen meerderheden en minderheden	26
4.4. Representatie en democratie	28
4.5. Onderdeel zijn van meerdere demoï	30
4.6. Samenvatting	30
5. Democratische bedrijven	33
5.1. Inleiding	33
5.2. Rechtsvormen: coöperatie, stichting en vereniging	33
5.3. De meent als model voor democratische bedrijven	35
5.4. Geïsoleerde democratische bedrijven in Nederland	38
5.5. Democratische bedrijven in een kapitalistische economie	40
5.6. Samenvatting	43
6. Democratische economie	44
6.1. Inleiding	44
6.2. De degeneratietheorie	44
6.3. De exodustheorie	46
6.4. Concrete stappen tot democratische economie	51

6.5. Een casus voor democratisering	53
6.6. Samenvatting	57
7. Samenvatting	60
Literatuur	64

Inleiding

In deze scriptie bespreek ik democratische economie. De mogelijkheid hiervoor zijn de scheuren in de verbinding van democratische politiek en kapitalistische economie. De samenlevingen met democratische politiek en kapitalistische economie zijn na de Tweede Wereldoorlog tot stand gekomen met de sociaal-democratische consensus. Democratie werd in het politieke domein getolereerd en in de economie werd kapitalisme getolereerd. In de zestiger jaren werd met de afbraak van autoriteit ook democratie in het privé domein getolereerd. De sociaal-democratische consensus was een bijzondere onderneming: niet eerder gingen democratische politiek en kapitalistische economie op deze schaal samen. Maar deze consensus heeft aantoonbare problemen en het is lastig denkbaar dat deze in de huidige vorm nog lang blijft bestaan.

In het eerste hoofdstuk bespreek ik de achtergrond om onderzoek te doen naar democratische economie. De afgelopen dertig jaar wordt democratische politiek steeds meer ingeperkt door kapitalistische economie. Daarmee lijkt het erop dat democratische politiek niet voldoende is om een samenleving democratisch te organiseren. Een mogelijke oplossing daarvoor is het democratiseren van de economie. Maar aan democratische economie is tot nu toe weinig theoretische invulling gegeven. In deze scriptie verken ik daarom democratische economie.

Ik beargumenteer in hoofdstuk twee en drie dat werkers en betrokkenen tot de *demos* van een democratisch bedrijf kunnen behoren. In hoofdstuk vier bespreek ik een opvatting van democratie die in bedrijven bruikbaar is. Ik bespreek dat democratie opgevat kan worden als voor allen een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid. Vervolgens bespreek ik in hoofdstuk vijf bestaande exemplaren van democratische bedrijven. Daarbij ga ik in op hoe democratie in deze bedrijven functioneert en wat er nodig is voor een democratisch bedrijf. In hoofdstuk zes bespreek ik dat een economie democratisch kan worden georganiseerd door democratie in de economie te verspreiden. Zo kan democratie universaliseren in de economie.

Aangezien deze scriptie over democratische economie gaat, bespreek ik met name de economie. Alleen in hoofdstuk een en zes komt de bestaande democratische politiek aan de orde. Hoewel er veel in de democratische politiek kan veranderen, heb ik ervoor gekozen om me te richten op de economie. De reden daarvoor is dat er sinds de jaren 1970 weinig aandacht is voor democratische

economie, terwijl het een rol kan spelen in het democratisch gehalte van de samenleving. Democratische economie is in deze scriptie geen vervanging voor democratische politiek, maar een aanvulling op de bestaande situatie.

1. Een democratische samenleving

1.1. Inleiding

In dit hoofdstuk bespreek ik de aanleiding om democratische economie te onderzoeken. Tegelijkertijd ga ik in op de historische achtergrond waartegen we democratische economie moeten overdenken. In de twee hoofdstukken hierna ontwikkel ik twee argumenten voor demarcatie van de *demos* waarop we ons moeten concentreren als we democratische economie uitdiepen. Daarna ga ik in op wat democratie is en hoe dat te verwerkelijken is.

In dit hoofdstuk bespreek ik de analyse van socioloog Wolfgang Streeck die hij in *Gekochte Tijd* uiteenzet. Hij stelt dat democratische politiek tegenwoordig aan invloed verliest in het voordeel van kapitalistische economie. Zo is democratie in de samenleving op zijn retour en lijkt democratische politiek onvoldoende om een samenleving democratisch te organiseren.

1.2. Spanning tussen democratische politiek en kapitalistische economie

Wolfgang Streeck is een economisch socioloog en directeur van het Max Planck Institute for the Studies of Societies. In zijn studies analyseert hij vooral de verhouding tussen economie en democratische politiek. In zijn boek *Gekaufte Zeit* uit 2013 brengt hij deze studies samen. Hij beargumenteert dat democratische politiek niet genoeg is voor een democratische samenleving. Hij analyseert hoe in de afgelopen 30 jaar democratische politiek aan banden is gelegd in het voordeel van kapitalistische economie. Zijn analyse zal ik nu behandelen.

De opkomst van het kapitalisme in de negentiende en twintigste eeuw ging gepaard met ellendige omstandigheden voor werkers. Daarom organiseerden zij zich tot een beweging, waar uiteindelijk vakbonden en socialistische partijen uit voortkwamen. In de meeste "westerse" samenlevingen, de rijke OECD-landen, was het de sociaal-democratische beweging die zich machtig manifesteerde tegenover het kapitaal. Na de Tweede Wereldoorlog werd met de sociaal-democratische consensus een poging gedaan om de twee te verzoenen. Hiermee werd voor het eerst op nationale schalen in de rijke OECD-landen democratische politiek en kapitalistische economie gecombineerd.

In *Gekochte Tijd* analyseert Wolfgang Streeck dit huwelijk en legt de vinger op de spanning tussen politieke democratie en kapitalistische economie. Ook analyseert hij hoe het neoliberalisme met Ronald Reagan en Margaret Thatcher in de jaren

1980 uit de sociaal-democratische consensus voortkwam. In de analyses die Streeck maakt blijken de algemene ontwikkelingen zich in vrijwel alle rijke OECD-landen min of meer tegelijk voor te doen. Waar ik verder in de scriptie spreek over ontwikkelingen van het kapitalisme, moet dit gelezen worden als ontwikkelingen in het kapitalisme van de rijke OECD-landen.

Ik zal nu de voor dit onderzoek relevante delen van Streecks analyse behandelen. In *Gekochte Tijd* schrijft Streeck over de spanning tussen democratie en kapitalisme. Daarbij definieert hij niet de domeinen waarin van democratie of kapitalisme sprake zou zijn. Uit zijn werk wordt duidelijk dat hij met democratie de democratische politiek bedoelt en met kapitalisme de kapitalistische economie. Waar hij schrijft over democratie, bedoelt hij geen democratische economie. Dus waar hij 'democratie' noemt, schrijf ik ter verheldering 'democratische politiek' en waar hij 'kapitalisme' noemt, schrijf ik 'kapitalistische economie'.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd de dominantie van het kapitalisme aan banden gelegd. Het *laissez faire*-kapitalisme van voor de oorlog had afgedaan, vanwege de slechte omstandigheden die het voor werkers met zich meebracht. Daarom grepen naoorlogse regeringen in de economie in. De macht van kapitaal werd zo aan banden gelegd ten gunste van werkers, waardoor democratische politiek en kapitalistische economie samenkwamen in een door democratische politiek geconditioneerd kapitalisme. Dit huwelijk tussen democratische politiek en kapitalistische economie werd door sociaal-democraten gezien als een beteugeling van het kapitalisme. Ze meenden dat hiermee het kapitalisme was omgevormd tot een welvaartsmachine, die ook de werker ten goede kwam.

De jaren 1970 waren hierin een keerpunt. Streeck analyseert dat in die jaren de klasse van kapitaalnemers het huwelijk tussen democratische politiek en kapitalistische economie hebben opgezegd. Hij schrijft: "Toen betoonde het kapitaal zich [...] een speler en geen speelgoed; geen prooi, maar een roofdier, dat het institutionele harnas van de 'sociale markteconomie' na 1945 een te kleine kooi vond waaruit het zich steeds dringender meende te moeten bevrijden" (Streeck 2013, p. 47).

In de jaren 1970 mondde de spanning tussen democratische politiek en kapitalistische economie uit in stijgende inflatie. Streeck schrijft: "begin jaren zeventig dreigden de productieve kapitaalinvesteringen achter te blijven bij wat nodig was om volledige werkgelegenheid te waarborgen in een context van toenemende onvrede

over de lonen en een expanderend sociaal beleid van de overheid” (Streeck 2013, p. 64). Volgens Streeck werd daarom in de jaren zeventig een ‘inflatoir monetair beleid’ gevoerd. Dit gaf ruimte voor een loonstijging groter dan de productiviteitsstijging en volledige werkgelegenheid bij gelijkblijvende investeringen. Streeck schrijft: “zowel bij werknemers als bij werkgevers wekte dit de illusie — de ‘geldillusie’, om met Keynes te spreken - van een welvaartsgroei als stimulans voor het nieuwe consumentisme” (Streeck 2013, p. 65). De daarbij dalende waarde van het geld zette geldbezitters aan tot terughoudendheid met investeringen. Zo kon het volgens Streeck gebeuren dat er in de tweede helft van de jaren zeventig ondanks het inflatoir monetair beleid toch een groeidaling was. Begin jaren tachtig werd op initiatief van de VS, onder Ronald Reagan, korte metten gemaakt met inflatie. Deze ingreep leidde tot een grote recessie en dito werkloosheid.

Volgens Streeck ontstond door de desinflatie op drie manieren hoge staatsschuld. Ten eerste betekent inflatie waardevermindering van het geld en dus ook een gestage waardevermindering van lopende staatsleningen ten opzichte van het nationaal product. Ten tweede leidde de desinflatie tot een enorme werkloosheid en een hoge werkloosheid in een verzorgingsstaat betekent ook hogere uitgaven voor sociale voorzieningen. Dit had tot gevolg dat de publieke schulden stegen. Ten derde werden de inkomsten van de overheid verlaagd door de belastingen te verlagen. Neoliberalen zagen in het verkleinen van de sociale zekerheid de oplossing voor de publieke schulden. Daarvoor werd de macht van vakbonden gebroken. Dat gebeurde in de VS met het breken van de verkeersleidersstaking in 1981 door Ronald Reagan en in Groot-Brittannië met het breken van de mijnwerkersstaking door Margeret Thatcher in 1984.

Op initiatief van de VS werd in de jaren negentig nog een liberaliseringsgolf ingezet die overheidsschulden verminderde, maar wel zorgde voor een enorme verhoging van de particuliere schulden. Het vervangen van staatsschulden door particuliere schulden als mechanisme voor economische groei wordt ook wel geprivatiseerd Keynesianisme genoemd. Als vanzelf zou nu het logische eindpunt van het neoliberalisme worden bereikt. De overheid zou zich terugtrekken uit de samenleving doordat deze niet meer verantwoordelijk is voor groei en sociale zekerheid. De crisis tussen democratische politiek en kapitalistische economie die in de jaren zeventig ontstond, was volgens de neoliberalen opgelost door democratische politiek als relevante actor uit de samenleving weg te werken. In dit idee gaan sociaal-democraten nog altijd gretig mee. Maar volgens Streeck is steeds

de oplossing een paar jaar later het nieuwe probleem geworden. Vanuit de investeringsstaking ontstond inflatie, van daaruit de stijgende overheidsschulden en van daaruit de stijgende private schulden. Tot de schuldenproblematiek in 2008 niet langer houdbaar was en er geen tijd voor het democratisch kapitalisme meer gekocht kon worden.

In feite is volgens Streeck vanaf de jaren 1970 het naoorlogse democratisch kapitalisme van de wederopbouw onder druk van kapitaal getransformeerd in het gefinancialiseerde kapitalisme van nu. Niet de kapitalistische economie lijdt aan te veel democratische politiek, maar de democratische politiek lijdt onder te veel kapitalistische economie, is de diagnose van Streeck. Met *Gekochte Tijd* heeft hij, met oog voor de geschiedenis, een scherpe probleemanalyse van het moderne kapitalisme gegeven. Hij stelt daarbij dat de democratisch politieke instituties teveel zijn uitgehold om aan deze situatie wat te doen. Streeck schrijft: "Voor iedereen die zich niet aan de rechtvaardigheid van de markt wil onderwerpen resten er, als de instituties voor politieke besluitvorming economisch eenmaal van hun invloed zijn ontdaan, nog slechts organisaties die aan het einde van de jaren negentig als buitenparlementaire vormen van protest werden aangemerkt" (Streeck 2013, p. 241).

Streeck laat zien dat de economie uit actieve actoren bestaat, waarvan de machtigen in staat zijn om de samenleving te vormen. Op dit punt vergisten de crisistheoretici zoals Jürgen Habermas zich. Zij zagen de kapitalistische economie als reeds onderworpen; het was nog slechts een technische aangelegenheid om het economische machinepark de welvaart te laten creëren waar de samenleving behoefte aan had. Daardoor stelden zij de diagnose dat het de werkers zouden zijn die de legitimiteit van de sociaal-democratische consensus zouden opzeggen.

1.3. Ons vertrekpunt: democratische politiek is niet genoeg

Volgens Streeck bestaat er een fundamentele spanning tussen democratische politiek en kapitalistische economie. Zijn analyse stelt dat democratische politiek niet genoeg is voor een democratische samenleving. Een democratische samenleving gebaseerd op slechts democratische politiek laat namelijk een machtig ondemocratisch bastion bestaan, de kapitalistische economie. In het volgende hoofdstuk werk ik uit hoe in een kapitalistische economie beslissingsmacht in bedrijven verdeeld is.

Verworvenheden van democratische politiek zijn de optuiging van publieke gezondheidszorg, publiek onderwijs, publieke huisvesting en publieke infrastructuur.

Door toenemende privatisering worden deze verworvenheden langzamerhand overgeheveld naar het domein van de kapitalistische economie. Daarmee vervalt het democratisch bestuur hierover. Het lijkt me zinnig om de banden waaraan democratische politiek is gelegd los te maken. Zo kan democratische politiek weer versterkt worden ten opzichte van de kapitalistische economie. Maar we moeten ons afvragen of een hernieuwde versterking van democratische politiek voldoende is.

In de OECD-landen wordt het democratische gehalte van een land gelijkgesteld aan het democratische gehalte van de politiek. Hierbij wordt met name gekeken naar het democratische gehalte van politieke processen. Zo analyseert de Economist Intelligence Unit in de gerenommeerde *Democracy Index* aan de hand van de categorieën "electoral process and pluralism; civil liberties; the functioning of government; political participation; and political culture" (EIU 2015, p. 1).

Democratische politiek wordt echter in deze landen tegenwoordig sterk ingekaderd door kapitalistische economie, zoals uit Streecks analyse blijkt. Hoewel een natie volgens democratische politieke processen bestuurd kan worden, produceert een kapitalistische economie een ongelijke machtsverdeling in de samenleving. In een kapitalistische economie concentreert zich macht binnen een specifieke groep mensen. Hoe in een kapitalistische economie macht voor een specifieke groep mensen georganiseerd wordt zal ik in het volgende hoofdstuk uiteenzetten.

Hoe ongelijker de machtsverdeling, hoe lager het werkelijke democratische gehalte van een samenleving. Ook al zijn politieke processen op zich democratisch. Zo bezien is democratische politiek op zichzelf niet genoeg voor een democratische samenleving. Een mogelijkheid om de inkadering van democratische politiek door kapitalistische economie te verhelpen is om de economie te democratiseren. In deze scriptie onderzoek ik daartoe de mogelijkheden en op welke gronden beslissingsmacht verdeeld kan worden.

De vaststelling dat democratische politiek niet genoeg is om een samenleving adequaat democratisch te organiseren is het vertrekpunt voor de verkenning van democratische economie. In deze scriptie verken ik of democratische economie een zinvolle aanvulling is op democratische politiek en hoe democratische economie eruit kan zien. In het volgende hoofdstuk bespreek hoe beslissingsmacht in kapitalistische bedrijven nu verdeeld is. Ik beargumenteer daarbij dat, gezien de dominante productiewijze, een andere verdeling van beslissingsmacht nodig is.

1.4. Samenvatting

Na de Tweede Wereldoorlog is geprobeerd om democratische politiek en kapitalistische economie te combineren. De inzet was om de kapitalistische economie door democratische politiek te conditioneren en zo een democratische samenleving te organiseren. Tot in de jaren 1960 leek het erop dat er inderdaad een beteuigde welvaarts-machine was gecreëerd, waarbij de welvaart ook ten goede van werkers kwam. Volgens Streeck zegde het kapitaal echter in de jaren 1970 deze sociaal-democratische consensus op. Daarmee werden de banden die aan het kapitalisme waren gelegd losser gemaakt. Volgens Streeck hadden crisistheoretici zoals Habermas dit niet aan zien komen. Zij waren de economie gaan zien als een gedomesticeerde machine in plaats van een sociaal systeem met machtswerking. Met de opstand van kapitaal in de jaren 1970 werd de invloed van democratische politiek teruggedrongen in het voordeel van kapitalistische economie.

Democratische politiek is zo bezien niet voldoende gebleken om de samenleving democratisch te organiseren. Een oplossing daarvoor kan zijn om macht in de samenleving te spreiden. Dat kan door de economie te democratiseren. In de volgende twee hoofdstukken beargumenteer ik hoe daarvoor een *demos* kan worden gedemarceerd. Vervolgens zet ik uiteen hoe democratische economie georganiseerd kan worden.

2. De kapitalistische productiewijze en beslissingsmacht

2.1. Inleiding

De economie is de verzameling van bedrijven. Als we democratische economie bespreken gaat dat dus over de praktijk in bedrijven. In dit hoofdstuk bestudeer ik bedrijven in de kapitalistische productiewijze. Dat doe ik aan de hand van Karl Marx's hoofdwerk, *Het Kapitaal*. Ik analyseer hoe waarde geproduceerd wordt en hoe beslissingsmacht in bedrijven verdeeld wordt. Op basis van de analyse van de productiewijze breng ik een argument naar voren voor een andere verdeling van beslissingsmacht in bedrijven.

2.2. Onteigening van meerwaarde

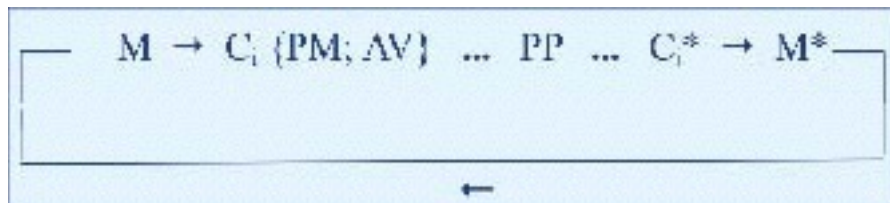
In *Het Kapitaal* (1867) zet Karl Marx een dan ongekend veelomvattende analyse van het kapitalisme uiteen. In zijn analyse komen zijn kennis van filosofie en politieke economie tot uitdrukking. Hij analyseert het kapitalisme als een totaliteit van sociale relaties. Hij analyseert dat de kapitalistische productiewijze specifieke maatschappelijke verhoudingen ontwikkelt.

In het eerste deel van *Het Kapitaal* doet Marx voor dit onderzoek in ieder geval twee belangrijke analyses. Het gaat om zijn analyse van de waardevormen en zijn analyse dat meerwaarde door werk gecreëerd wordt. Deze twee analyses en het belang daarvan voor dit onderzoek zal ik nu eerst behandelen.

Marx begint in het eerste deel van *Het Kapitaal* met de analyse van de volgens hem meest elementaire vorm van waarde. Hij schrijft: "De rijkdom van de maatschappijen, waarin de kapitalistische productiewijze heerst, heeft de vorm van een 'kolossale opeenhoping van waren', waarvan de afzonderlijke waar de elementaire vorm is" (Marx 2007 [1867]). Hij analyseert dat waren een gebruikswaarde hebben. Een waar is iets waar je wat mee kunt doen. Bijvoorbeeld een computer, waarmee je kunt schrijven. Tegelijkertijd hebben waren ook een ruilwaarde. Er is een universaliteit die mogelijk maakt om de waarde van verschillende waren uit te drukken. Dit is de geldvorm van waarde, die "als verschijningsvorm van de warenwaarde of als het materiaal, waarmee de waren hun waardegrootte maatschappelijk uitdrukken" (Marx 2007 [1867]). In het kapitalisme hebben waren zo een dual karakter: een gebruikswaarde en een ruilwaarde in de

geldvorm. Voor nu is van belang dat hieruit blijkt dat de geldvorm een menselijke categorie is. De ruilwaarde van de waar komt door mensen tot stand in de maatschappelijke relaties waar de waar uitdrukking van is. De waar heeft op zichzelf beschouwd niets wat de ruilwaarde maakt.

Volgens Marx is het kenmerkend voor kapitalisme dat waren geproduceerd worden om toename van kapitaal te bewerkstelligen. Econoom Geert Reuten, verbonden aan Universiteit van Amsterdam, vat in *Karl Marx: analyse van de kapitalistische dualiteit* dit proces samen in het volgende schema.

Figuur 1: Omloop van kapitaal (Reuten 2011, p. 8)

Hierin geldt de volgende legenda die ik van Reuten citeer:

- “M voor kapitaal in monetaire vorm,
- C_i voor kapitaal in fysieke inputvorm (met PM voor productiemiddelen en AV voor aangeschaft arbeidsvermogen),
- PP voor kapitaal in productieproces (de ‘werkvloer’), en
- C_j voor kapitaal in fysieke outputvorm.

Met geldkapitaal (M) kopen ondernemers productiemiddelen en arbeidsvermogen (C_i), dan volgt de productie (PP) met als resultaat het product C_j^* dat op de markt omgezet wordt in geld (M^*).

- Kapitaal ondergaat voortdurend ‘metamorfoses’, weergegeven door \rightarrow en
- De twee pijlen \rightarrow staan voor ‘markttransactie’.
- Het teken ... staat voor bedrijfsinterne ‘overgang’ (geen markt).
- Het teken * staat voor toename. Dus $C_j^* > C_i$ en $M^* > M$. In termen van monetaire waarde hebben we $M = C_i$ en $C_j^* = M^*$.” (Reuten 2011, p. 8)

In deze analyse wordt duidelijk dat toename van waarde met de arbeid tot stand komt. Een baas laat mensen voor zich werken, waarbij de werkers hun werkvermogen verkopen. Tijdens het werk creëren werkers waarde. Er zit echter een verschil tussen de waarde die werkers produceren en de waarde waarvoor hun

werkvermogen gekocht is. Marx noemt het verschil tussen de door werkers geproduceerde waarde en de waarde die het werkvermogen kost, de meerwaarde.¹

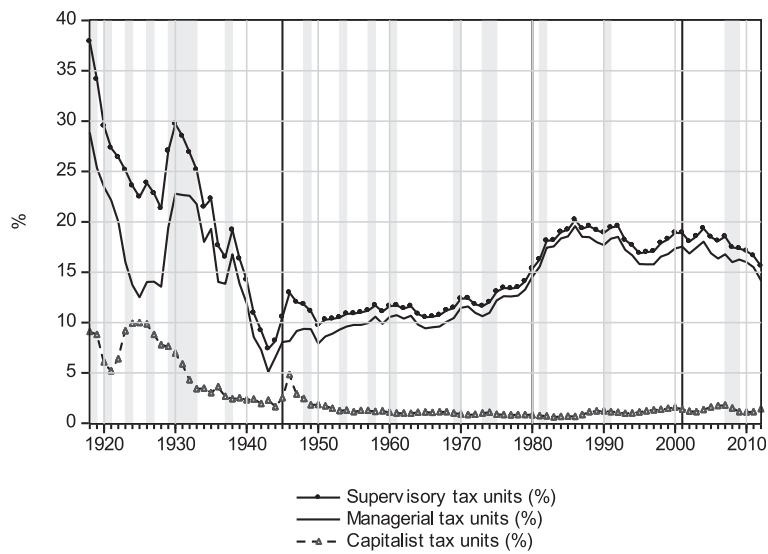
We hebben nu gezien dat de universele uitdrukking van waarde monetair (de geldvorm) is. Ook hebben we gezien dat de creatie van meerwaarde met werk gedaan wordt. De toename van kapitaal wordt dus in het werkproces bewerkstelligd, met de creatie van meerwaarde. Monetair uitgedrukt betekent het dat de meerwaarde het onbetaalde werk is. Het loon van werkers is lager dan de waarde van het werk. Het is de baas die vanwege diens machtspositie de meerwaarde tot zijn beschikking neemt. Zo gezien wordt de groei van kapitaal door werkers bewerkstelligd, maar neemt de baas dit kapitaal tot zijn beschikking. Met Marx' analyse kunnen we dus stellen dat er in kapitalistische bedrijven sprake is van werkers die het kapitaal creëren en van - zoals ik het in het vervolg zal noemen - kapitaalnemers die het kapitaal tot hun beschikking nemen. In bedrijven zijn er ook anderen die in de dagelijkse praktijk macht hebben, zoals managers. Zij hebben echter macht zo lang de kapitaalnemers van het bedrijf dat willen. Zo gezien is dat een gegunde macht en daardoor niet een daadwerkelijke beslissingsmacht.

De verhouding tussen kapitaalnemers en werkers is een machtsverhouding die in de kapitalistische productiewijze ontwikkeld wordt. Deze machtsverhouding komt in kapitalistische bedrijven tot uitdrukking doordat kapitaalnemers uiteindelijk de beslissingsmacht in het bedrijf hebben en werkers niet. Dit is een fundamentele tegenspraak met een democratische beslissingsmacht, zoals ik verderop in deze scriptie uitwerk.

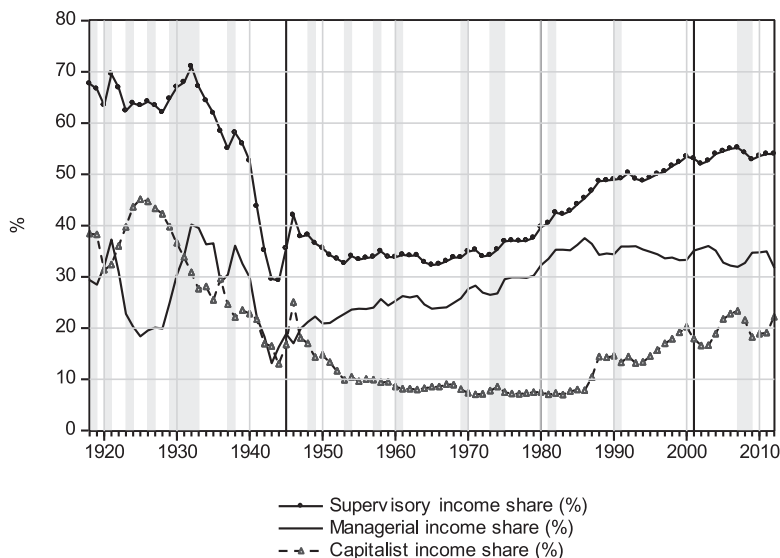
In figuur 2 op de volgende pagina wordt duidelijk hoe de relatieve omvang van de kapitaalnemers en werkers zich tussen 1918 en 2012 in de VS ontwikkelde (Mohun 2016). Zij zijn vertegenwoordigd als '*Capitalist tax units*'. In de grafiek zijn werkers vertegenwoordigd in de ruimte tussen de bovenkant van de y-as en de lijn '*Supervisory tax units*'. In de onderstaande grafiek is de inkomensverdeling over deze klassen uiteengezet. Wat opvalt is dat kapitaalnemers relatief veel inkomen hebben ten opzichte van werkers. Toe-eigenen van kapitaal in de vorm van inkomen is een voorbeeld van de beschikkingswijzen van kapitaalnemers in een bedrijf. Waar het in deze scriptie om gaat is dat kapitaalnemers überhaupt beschikken over de in

¹ Ook de toonaangevende neoklassieke econoom Paul Samuelson moet toegeven dat er inderdaad sprake is van toe-eigening van meerwaarde (Samuelson 1974), zoals econoom Michio Morishima bespreekt (Morishima 1974).

het bedrijf geproduceerde waarde. Dat houdt naast het eigen inkomen dus ook in waar het bedrijf verder geld aan uitgeeft.

Figuur 2: Relatieve omvang van klassen (Mohun 2016, p. 349)

Figuur 3: Verdeling van inkomen over klassen (Mohun 2016, p. 350)

Kapitalisme verspreidt zich door nieuwe domeinen te kapitaliseren. Hierbij wordt de kapitalistische productiewijze toegepast op domeinen waar dit voorheen nog niet het geval was. Er wordt werkvermogen van werkers ingekocht en werkers produceren meerwaarde. De meerwaarde wordt door kapitaalnemers tot hun beschikking gesteld. Zo wordt winst gemaakt door nieuwe domeinen te kapitaliseren. Een concreet voorbeeld daarvan is de sport. Tot aan de jaren 1980 was de sport voorbehouden aan amateurs, maar sindsdien is het gekapitaliseerd. Inmiddels is de

sport een miljarden industrie die de hele wereld bestrijkt. Met het kapitaliseren van sport werd ook het antagonisme tussen kapitaalnemers en werkers geïntroduceerd. De kapitalistische productiewijze is in de negentiende eeuw in fabrieken ontwikkeld. Door het kapitaliseren van nieuwe domeinen is het kapitalisme echter tot ver buiten de fabriekspoorten verspreid geraakt. Daarmee is de kapitalistische productiewijze kwalitatief en kwantitatief de dominante productiewijze geworden.

2.3. Demarcatieargument 1: Het meerwaarde argument

Deze analyse van de kapitalistische productiewijze brengt met op het eerste demarcatieargument voor een *demos* in democratische bedrijven. Dit argument noem ik het meerwaarde argument.

In een bedrijf produceren werkers waarde. Zij produceren meer waarde dan zij uitbetaald krijgen. Het verschil tussen de geproduceerde waarde en de loonkosten is de meerwaarde. In het bedrijf nemen kapitaalnemers de beschikking over de meerwaarde. Zo hebben zij beslissingsmacht in het bedrijf. Kapitaalnemers eigenen zich de beschikking over de geproduceerde waarde toe, zonder dat zij deze geproduceerd hebben. Er is dus sprake van onteigening. Om deze onteigening op te heffen moeten werkers beschikken over de meerwaarde die zij produceren. Daarom moeten zij beslissingsmacht in het bedrijf hebben in plaats van kapitaalnemers.

2.4. Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we gezien dat kapitalisme een kapitalistische economie inhoudt. Oftewel een economie waarin de kapitalistische productiewijze dominant is. In de kapitalistische productiewijze creëert het werk meer waarde dan dat aan loon wordt uitbetaald aan werkers. Dit is wat Marx de meerwaarde noemt. Diegenen die de meerwaarde tot hun beschikking nemen, noemen we kapitaalnemers. In kapitalistische bedrijven is de beslissingsmacht verdeeld op basis van kapitaalneming. In het bedrijf ligt de beslissingsmacht bij degenen die de meerwaarde tot hun beschikking nemen. Voor anderen is er uiteindelijk geen beslissingsmacht in een kapitalistisch bedrijf.

Zo bezien is er sprake van een onteigening. Over de meerwaarde die de werker creëert, heeft deze geen beslissingsmacht. Anderen, kapitaalnemers, nemen deze waarde tot hun beschikking. Om recht te doen aan de productiewijze moeten werkers beslissingsmacht hebben over de meerwaarde die ze produceren. Daarom moeten werkers beslissingsmacht in het bedrijf hebben. Dit is het eerste

demarcatieargument voor de *demos* van democratische economie. In het volgende hoofdstuk zet ik het tweede demarcatieargument uiteen.

3. Kapitalisering van de meent en beslissingsmacht

3.1. Inleiding

In het vorige hoofdstuk kwam het eerste demarcatieargument voor een *demos* in democratische economie aan bod. In dit hoofdstuk behandel ik een tweede demarcatieargument. Dat doe ik door uiteen te zetten dat bedrijven, in bepaalde gevallen, zaken die niet van het bedrijf zijn kapitaliseren. Zo wordt waarde geproduceerd, waarbij een groep mensen beslissingsmacht wordt ontnomen.

Eerst zet ik de maatschappelijke categorieën *privaat*, *publiek* en *meent* uiteen. Vervolgens reageer ik op het argument *tragedy of the commons* van Hardin over de meent. Hij stelt dat een meent die niet geprivatiseerd of door de staat beheerd wordt altijd opgebruikt zal worden. Dit argument verwerp ik op theoretische en empirische gronden. Hardin verwacht een meent met een open toegankelijke meent. Succesvol meentelijk beheer stelt juist grenzen aan de toegang blijkt uit onderzoek van onder andere Ostrom. Na deze argumentatie hebben we een heldere notie van de meent. Daarna laat ik zien dat bedrijven in bepaalde gevallen meenten kapitaliseren. Daarbij wordt gebruikers van de meent beslissingsmacht ontnomen en zo raken zij betrokken bij het bedrijf. Op basis van wat ik het meent argument noem, betoog ik dat deze betrokkenen onderdeel van de *demos* in democratische economie zijn.

3.2. Maatschappelijke categorieën: *privaat*, *publiek* en *meent*

Gangbare maatschappelijke categorieën voor goederen en het beheer daarvan zijn *privaat* en *publiek*. We moeten hierbij onderscheid maken tussen de goederen zelf en de wijze waarop de hulpbron beheerd worden.

Onder *publieke goederen* kunnen we datgene verstaan waar iedereen in een bepaald land, bepaalde provincie of gemeente openbaar toegang toe heeft. Een gangbare toevoeging daarbij is "one person's use of the resource does not necessarily diminish the potential for use by another" (Ostrom et al. 2002, p. 5). Om de openbare toegankelijkheid te garanderen, worden in Nederland *publieke goederen* vaak beheerd en georganiseerd vanuit de overheid. Daarentegen zijn er ook *publieke goederen* die *privaat* beheerd worden, zoals bijvoorbeeld een openbaar toegankelijk museum. *Private goederen* worden over het algemeen beheerd als *privaat eigendom*.

Wat betreft de economie worden de categorieën *privaat* en *publiek* als volgt gebruikt. Kapitalistische bedrijven worden gezien als *private goederen* en worden

privaat beheerd. Zoals in hoofdstuk twee beschreven, beschikken kapitaalnemers in deze bedrijven over wat het bedrijf doet. Ook bestaan er publieke bedrijven. Dit zijn bedrijven die een publiek goed organiseren en deze worden vanuit de overheid beheerd. In een land met democratische politiek, zoals Nederland, beschikt het volk via de overheid over publieke bedrijven. Een voorbeeld daarvan was in Nederland de voormalige PTT (Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie).

Een minder bekende categorie is de meent. In de academische literatuur wordt in het Engels daarvoor de term *common-pool resources* voor gebruikt. Meenten onderscheiden zich van publieke goederen door *subtractability* (Ostrom et al. 2002, p. 20). Met het onttrekken van iets aan de meent, wordt het gebruik van de meent door anderen beïnvloed. Een concreet voorbeeld daarvan is een waterplas. Het water dat ik er aan onttrek, kan niet door een ander worden gebruikt. Zo beïnvloedt mijn gebruik van de meent het gebruik van anderen. Het verschil met publieke bronnen is dat het gebruik daarvan niet van invloed op anderen is. Voor private bronnen geldt daarentegen dat het gebruik door de eigenaar bepaald wordt. Er zijn verschillende manieren om een meent te beheren. Daarover schrijft Elinor Ostrom:

"The diversity of property rights regimes that can be used to regulate the use of common-pool resources is very large, including the broad categories of government ownership, private ownership, and ownership by a community. When no property rights define who can use a common-pool resource and how its uses are regulated, a common-pool resource is under an open-access regime." (Ostrom et al. 2002, p. 18)

Naast privaat of publiek beheer van een meent, kan deze ook meentelijk beheerd worden. De onderzoeken hiernaar gebruiken daar in het Engels de term *common-property regime* voor. Elinor Ostrom schrijft daarover: "Use under a common-property regime may be restricted to members of a cooperative, an extended family, a formal corporation, a local community, or either a formally recognized or informally organized user group" (Ostrom et al. 2002, p. 21). Het kenmerk van meentelijk beheer is dat dit beheer door een collectief is. Hoewel meentelijk beheer van een meent geen garantie voor een succesvol beheer is, heeft deze vorm wel grote voordelen. Degenen met het meeste belang bij de instandhouding van de meent beslissen zo namelijk over de meent.

Over de meent wordt onder andere door ecooloog Garret Hardin gesteld dat deze altijd overgebruikt zal worden. Dit argument noemt hij de *tragedy of the commons* en werd door Hardin in het gelijknamige artikel uitgewerkt. In de volgende paragraaf bespreek ik dit argument en bekritiseer ik het model van de meent dat Hardin hanteert.

3.3. Tragedie van de meent?

Het argument *tragedy of the commons* is door Garrett Hardin geïntroduceerd in 1968 met het artikel *Tragedy of the Commons*. Hij betoogt dat voor meenten de algemene wet geldt dat zij overbenut worden, waarmee zich onherroepelijk de tragedie van de meent voltrekt. Hij stelt dat zowel het onder privaat eigendom, als onder publiek eigendom onderbrengen van de meent geen adequate oplossing is. Hij analyseert in *Tragedy of the Commons* dat het overbenutten van de meent voortkomt uit overbevolking. Daarom stelt hij dat de enige oplossing is om de vrijheid tot voortplanting in te perken. Hij stelt in zijn conclusie dat “[f]reedom to breed will bring ruin to all” (Hardin 1968, p. 1248). Tegenwoordig wordt Hardins argument echter regelmatig in het maatschappelijk debat gebruikt om aan te tonen dat het beter is om eigendom privaat te organiseren (Smith 1981).

Hij heeft voor zijn artikel veel geput uit het vrij onbekende pamflet *Two lectures on the checks to population* van de amateur wiskundige William Forster Lloyd uit 1833. Later heeft Hardin moeten toegeven dat zijn argument gaat over de ongecontroleerde meenten (Hardin 1998, p. 683) in plaats van alle meenten. Het argument van Hardin gaat als volgt.

“The tragedy of the commons develops in this way. Picture a pasture open to all. It is to be expected that each herdsman will try to keep as many cattle as possible on the commons. Such an arrangement may work reasonably satisfactorily for centuries because tribal wars, poaching, and disease keep the numbers of both man and beast well below the carrying capacity of the land. Finally, however, comes the day of reckoning, that is, the day when the long-desired goal of social stability becomes a reality. At this point, the inherent logic of the commons remorselessly generates tragedy.

As a rational being, each herdsman seeks to maximize his gain. Explicitly or implicitly, more or less consciously, he asks, "What is the utility to me of

adding one more animal to my herd?" This utility has one negative and one positive component.

1) The positive component is a function of the increment of one animal. Since the herdsman receives all the proceeds from the sale of the additional animal, the positive utility is nearly +1.

2) The negative component is a function of the additional overgrazing created by one more animal. Since, however, the effects of overgrazing are shared by all the herdsmen, the negative utility for any particular decision-making herdsman is only a fraction of.

Adding together the component partial utilities, the rational herdsman concludes that the only sensible course for him to pursue is to add another animal to his herd. And another; and another... But this is the conclusion reached by each and every rational herdsman sharing a commons. Therein is the tragedy. Each man is locked into a system that compels him to increase his herd without limit--in a world that is limited. Ruin is the destination toward which all men rush, each pursuing his own best interest in a society that believes in the freedom of the commons. Freedom in a commons brings ruin to all." (Hardin 1968, p. 1244)

Dit gedachte-experiment stelt dat alle herders individueel hun nut maximaliseren, maar dat het resultaat voor alle herders een tragedie is. Hardin stelt dat het keer op keer toevoegen van een dier aan de kudde het nut van een individuele herder maximaliseert. Maar een te grote totale veestapel vernietigt de weidegrond, waardoor het nut voor iedereen gedecimeerd wordt. Toch zullen de herders volgens Hardin steeds dieren aan hun veestapel toevoegen, omdat het hun individuele nut maximaliseert. De conclusie van Hardin is dan ook de tragedie van de meent: de weidegrond zal onherroepelijk overbegraasd worden doordat de herders telkens dieren aan hun kudde toevoegen. In het publieke debat wordt deze redenering nog wel eens gebruikt om te betogen dat zaken, zoals een weidegrond, privaat eigendom moeten zijn om te voorkomen dat ieders nut gedecimeerd wordt.

De redenering is te problematiseren als we naar de aannames over nutsmaximalisatie kijken. Hardin stelt dat de herders individueel hun nut maximaliseren. Maar wat is nut? Hardin schrijft dat het voor de een wildernis is, terwijl dat voor de ander skihutten zijn. Hij zegt dat het ene nut niet met het andere vergelijkbaar is. Het is zogezegd incommensurabel. Dat is volgens hem slechts een

theoretisch probleem. Hardin schrijft: "Theoretically this may be true; but in real life incommensurables are commensurable. Only a criterion of judgment and a system of weighting are needed" (Hardin 1968, p. 1244). Hij stelt dus dat nut vergelijkbaar is als daar een systeem van beoordeling voor is. Nergens in de tekst zet hij echter een beoordelingssysteem voor nut uiteen. Ook is er geen consensus over een dergelijk beoordelingssysteem. Desondanks veronderstelt hij in zijn redenering wel dat een dergelijk systeem bestaat. De aanname over nutsmaximalisatie is dus problematisch, doordat er geen systeem is om nut te vergelijken.

Maar een fundamenteeler probleem zit in een van de aannames over de herders. In Hardins gedachte-experiment worden de beslissingen door de herders individueel genomen, ook al zijn er collectieve gevolgen. Hij stelt dat alle herders egoïstische actoren² zijn. Maar als er collectieve belangen zijn, dan maken mensen in de praktijk ook collectieve beslissingen. Mits er de mogelijkheid tot communicatie is kunnen de herders collectief afspraken maken en overbegrazing voorkomen. Dit blijkt empirisch ook uit de vele onderzoeken die zijn gedaan naar situaties waarin meerdere mensen van een meent gebruik maken. Zo schrijft Elinor Ostrom:

"The most basic lesson learned from studying actual common-pool resource management is that the metaphor of a "tragedy of the commons" is only apt under very special conditions. When resource users cannot communicate and have no way of developing trust in each other or in the management regime, they will tend to overuse or destroy their resource as the model predicts. Under more typical circumstances of resource use, however, users can communicate and have ways of developing trust. Under these conditions it is possible, though by no means certain, that they will agree on a set of rules (i.e., an institutional form) to govern their use patterns so as to sustain the resource and their own economic returns from it." (Ostrom et al. 2002, p. 456)

Hardin laat in het gedachte-experiment dus weg dat mensen naast individuele beslissingen, ook collectieve beslissingen nemen. Het is in specifieke gevallen dat de

² Hardin stelt dat de herders *rational beings* zijn. Hij definieert *rational* vervolgens als je de vraag stellen "[w]hat is the utility to me of adding one more animal to my herd?" Hardin definieert een *rational being* dus als een egoïstisch wezen.

tragedie van de meent zich voltrekt. Op theoretische en empirische gronden kunnen we Hardins tragedie van de meent door gebruik van individuen dus verwerpen.

In Hardins argument wordt de meent beschouwd als iets dat voor iedereen toegankelijk is. Het is een misvatting, mede door Garret Hardin gepopulariseerd, dat de meent gelijk staat aan een onvoorwaardelijk toegang. Met anderen schrijft Fikret Berkes hier met anderen over: “[T]he Hardin model confuse property resources with open access, and then assuming that open access leads to overexploitation, the model falls into the trap of equation the commons with overexploitation” (Berkes et al. 1989, p. 93). In lijn met Elinor Ostrom schrijft Deakin: "The commons is not defined by “open access” or the absence of a right to exclude. On the contrary, the commons is identified by the presence of collectively held rights of access, withdrawal, management and exclusion, and sometimes (but with less salience) the presence of alienation” (Deakin 2011, p. 369). Later heeft Hardin inderdaad ook moeten toegeven dat zijn artikel gaat over “*unmanaged*” commons (Hardin 1998, p. 683), waardoor een situatie met openbare toegang ontstaat. Vervolgens stelt hij echter onterecht “[a] ‘managed commons’ describes either socialism or the privatism of free enterprise” (Hardin 1998, p. 683). Hij negeert daarmee de empirische analyses van onder andere Elinor Ostrom. Daaruit blijkt dat meenten adequaat meentelijk beheerd kunnen worden. Onderdeel van een succesvol meentelijk beheer is het vaststellen van afspraken wie wanneer van de meent gebruik mag maken.

3.4. Kapitalisering van de meent

In bepaalde gevallen worden meenten door bedrijven gekapitaliseerd. Daarbij wordt een meent toegeëigend voor kapitalistische productie. Een meent wordt gekenmerkt door *subtractability*. Oftewel dat wat aan de meent onttrokken wordt, kan door een ander niet gebruikt worden. Kapitalisering van de meent door een bedrijf gaat daarom ten koste van andere gebruikers van de meent.

Klassieke voorbeelden hiervan zijn de *enclosures*, waarvan de eerste golf in de vijftiende en zestiende eeuw en de tweede golf in de achttiende en negentiende eeuw in Engeland plaatsvond. Voor de *enclosures* gebruikten mensen de meentelijke gronden voor voedselproductie, maar tijdens de *enclosures* werden zij verdreven en werd grond toegeëigend voor schapenteelt. De schapenteelt werd vervolgens de kapitalistische productiewijze gedaan. Hierdoor verloren de oorspronkelijke verbouwers hun bestaansmiddelen, maar ook hun beslissingsmacht over deze meentelijke gronden. Karl Marx analyseert dit proces als de oorspronkelijke

accumulatie (Marx 2007 [1867]), waarmee de bestaansvoorwaarden voor kapitalistische productie gecreëerd werden. Lang werd gedacht dat de *enclosures* bijgedragen hebben aan de agriculturele productiviteit. Hedendaags onderzoek laat overigens zien dat deze claim betwijfeld moet worden (Tapia 2015, p. 219).

Een modern voorbeeld waarbij een meent wordt gekapitaliseerd is de bloementeelt in Ethiopië. Nederlands rozenbedrijf SHER heeft er grote rozenkassen staan. Het verbouwen van rozen vereist veel water. Dat pompt SHER in dusdanige hoeveelheden uit het nabijgelegen meer, dat de watervoorziening voor de lokale bevolking opdroogt.³ Voordat SHER het water uit het meer pompte, hadden alle gebruikers beslissingsmacht over het meer. Met de kapitalisering van het voorheen meentelijk meer, wordt het meer door SHER toegeëigend. Daarbij verliezen andere gebruikers betekenisvolle beslissingsmacht over de meent. Met behulp van de gekapitaliseerde meent wordt door SHER meerwaarde gecreëerd. De gecreëerde meerwaarde gaat hierbij naar kapitaalnemers en de lokale bevolking verliest haar bestaansmiddelen.

Er zijn nog veel andere gevallen van kapitalisering van meenten te noemen. Dat zal ik nu niet verder doen, omdat het proces inmiddels is besproken. Bij de kapitalisering van een meent, wordt een groep gebruikers onteigend. Deze groep gebruikers van de meent noem ik de betrokkenen. Zij verliezen daarbij betekenisvolle beslissingsmacht over de meent. Het bedrijf produceert echter met behulp van de voormalige meent meerwaarde, waar kapitaalnemers de beschikking over hebben. Op basis van deze analyse van kapitalisering van meenten, breng ik het meentargument voor beslissingsmacht van betrokkenen naar voren.

3.5. Demarcatieargument 2: Het meentargument

Deze analyse van kapitalisering van de meent brengt me bij het tweede argument waarmee ik de *demos* voor democratie in bedrijven demarkeer. Dit argument stelt dat betrokkenen beslissingsmacht in het bedrijf moeten hebben.

Een meent heeft een groep mensen die er gebruik van maken. Wanneer een meent wordt toegeëigend, wordt de gebruikers van de meent beslissingsmacht ontnomen. Bij het kapitaliseren van een meent, wordt de meent toegeëigend door een bedrijf. Wanneer een bedrijf een meent kapitaliseert verliezen de gebruikers daarom beslissingsmacht. Met het kapitaliseren van de meent wordt vervolgens

³ Zembla 18 mei 2016 (http://www.npo.nl/zembla/18-05-2016/VARA_101377865)

meerwaarde geproduceerd waar de gebruikers van de meent geen beslissingsmacht over hebben. De gebruikers van de meent raken zo betrokken bij het kapitaliserende bedrijf en verliezen daarbij hun beslissingsmacht over de meent. De mensen die beslissingsmacht wordt ontnomen bij de kapitalisering van een meent noem ik de betrokkenen. Omdat betrokkenen beslissingsmacht ontnomen wordt, moeten zij beslissingsmacht in het kapitaliserende bedrijf hebben.

3.6. Samenvatting

Naast de maatschappelijke categorieën privaat en publiek, kunnen we ook de meent onderscheiden. Dit is een hulpbron met meerdere gebruikers waarbij dat wat de een verbruikt de ander niet meer kan gebruiken. Hardin stelde dat een meent altijd gedoemd is om opgebruikt te worden. Tenzij het beheer erover privaat of publiek georganiseerd wordt. Een meent kan echter ook collectief beheert worden, wat ik meentelijk beheer noem. Om een meent adequaat meentelijk te beheren dienen regels voor de toegang tot de meent geformuleerd te worden. Hardin maakt zo bezien de fout een meent gelijk te stellen aan noodzakelijk open toegang, terwijl de onderzoek in de praktijk uitwijst dat er regels voor de toegang kunnen worden opgesteld.

In bepaalde gevallen kapitaliseren bedrijven een meent. Daarbij wordt een meent verbruikt en waarde gecreëerd. (Voormalige) medegebruikers van de meent verliezen zo hun beslissingsmacht over de meent. Tegelijkertijd ontwikkelen kapitaalnemers een onevenredig grote beslissingsmacht over de meent. Dit geeft aanzet tot het tweede demarcatieargument voor de *demos*. Waar een meent gekapitaliseerd wordt, ontstaat een groep mensen die bij het bedrijf betrokken is. Zij hebben echter geen beslissingsmacht, terwijl ze voorheen wel beslissingsmacht over de meent hadden. Daarom moeten betrokkenen beslissingsmacht in het bedrijf hebben wanneer het een meent kapitaliseert.

4. Democratie

4.1. Inleiding

In de vorige twee hoofdstukken heb ik beargumenteerd wie tot de *demos* behoren in een democratische economie. In dit hoofdstuk bespreek ik wat een zinvolle notie van democratie voor democratische economie is. Hierbij is het vertrekpunt Spinoza's vrijheidsbegrip. Op basis daarvan formuleer ik een opvatting van democratie.

Vervolgens bespreek ik de spanning die daarin tussen meerderheden en minderheden kan bestaan. Daarna bespreek ik dat representatie een rol kan hebben in democratie en onder welke omstandigheden dat kan. Tot slot bespreek ik dat in een democratische economie iemand onderdeel kan zijn van meerdere *demos* en welke effecten dat kan hebben.

4.2. Spinoza en democratie

Baruch Spinoza formuleerde in de zeventiende eeuw een krachtig vrijheidsbegrip. Omdat zijn vrijheidsbegrip zowel vrijheid als de grenzen van vrijheid adequaat in kaart brengt, is dit het meest zinnige vertrekpunt voor een begrip van democratie. Daarom geef ik nu een korte uiteenzetting van Spinoza's vrijheidstheorie.

Spinoza schrijft in de *Ethica* over universele vrijheid en wat de mogelijkheden voor menselijke vrijheid zijn. Hij schrijft: "Men noemt 'vrij' wat alleen krachtens de noodzaak van zijn eigen natuur bestaat en dat alleen door zichzelf tot handelen aangezet wordt. Noodzakelijk, of liever 'gedwongen' noemt men iets wat door een andere zaak tot een welbepaalde wijze van bestaan en handelen wordt aangezet" (E1D7). In Spinoza's denken is er één substantie, dat is God of de natuur. Spinoza stelt God en de natuur gelijk aan elkaar. Alle andere dingen zijn modificaties van de substantie. Dit begrip van substantie, God of natuur kunnen we het beste begrijpen als de totaliteit. In E1P17C2 stelt Spinoza dat alleen de totaliteit een volledig vrije oorzaak is. Menselijke vrijheid moet worden begrepen als onderdeel van de vrije oorzaak die de totaliteit is. Een grotere menselijke vrijheid betekent dan een groter aandeel in de causale keten. Zo bezien is de totaliteit in universele vrijheid en bestaat de specifieke vrijheid van mensen in hun aandeel in de oorzakelijkheid. Volgens Spinoza groeit iemands aandeel in de oorzakelijkheid naarmate iemand meer kennis over de causale keten heeft. Daardoor is een groter inzicht in de noodzakelijkheid een grotere vrijheid.

In die zin opgevat is democratie een geheel waarin alle mensen een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid hebben. Niemand van de mensen binnen de democratie kan zijn volledige zin krijgen, want ieders vrijheid is relatief ten opzichte van het geheel. Deze idee van democratische vrijheid vereist liberale rechten om gelijkwaardigheid in de causale aandelen van mensen mogelijk te maken. Een voorbeeld daarvan is vrijheid van meningsuiting. Je moet het recht hebben om je mening te uiten om een gelijkwaardig causaal aandeel te hebben. Maar liberale rechten zijn niet genoeg om de vrijheid te verwerkelijken. Je kunt namelijk het recht op vrijheid van meningsuiting hebben, maar als je het structureel niet gebruikt is er geen sprake van de verwerkelijking van vrijheid.

In democratie is er sprake van een betekenisvolle machtswerking. Dit in tegenstelling tot de voor kort populaire opvattingen over deliberatieve democratie. In deze opvatting is praten de basis voor democratie. Door het redelijke gesprek met elkaar te voeren, kunnen op basis van de rede de beste besluiten worden genomen. Jürgen Habermas is een van de bekende voorstander van deze theorie. Het belangrijkste probleem met deze opvatting is dat de deliberatieve democratie geen substantiële machtswerking vereist. Hierdoor nodigt de deliberatieve democratie uit tot veel praten, zonder dat per se iemands causale aandeel toeneemt. Dit praten is bijvoorbeeld in de vorm van inspraak bij vergaderingen. Met de inspraak hoeft vervolgens niet per se iets gedaan te worden. We moeten daarom de deliberatieve democratietheorie loslaten. Deliberatie is weliswaar een onderdeel van democratie, maar is niet genoeg voor een betekenisvolle democratie.

In dit model van democratie geldt dat alle betrokkenen een handelend collectief vormen, waarin allen gelijkwaardige beslissingsmacht hebben. Wanneer een besluit genomen wordt, geldt één mens, één stem. Het democratisch collectief is de oorzaak van een handeling waartoe het collectief besluit. Alle mensen in het democratisch collectief hebben zo een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid.

4.3. Spanning tussen meerderheden en minderheden

Modellen voor democratie bespreken vaak democratie in politiek opzicht. Het zijn vaak modellen voor democratie in een natie-staat. Deze modellen zijn in de achttiende en negentiende eeuw ontwikkeld toen de roep om spreiding van beslissingsmacht in de staat steeds luider werd. Er zijn in de OECD-landen verschillende modellen voor democratie ontwikkeld, maar in een aantal kenmerken komen ze allen overeen.

In alle OECD-landen is in het politieke domein sprake van een representatieve democratie. Er zijn verkiezingen waarin men zich verkiesbaar kan stellen. Daarmee wordt een vertegenwoordiging gekozen die voor een bepaalde termijn de natie bestuurt. In deze bestuurstermijn ligt de nationale beslissingsmacht bij de gekozen vertegenwoordiging. Binnen de nationale democratische politiek zijn verschillende gekozen besturen actief. In Nederland worden de gemeente- en provinciebesturen eveneens gekozen. In een aantal OECD-landen bestaan ook vormen van directe beslissingsmacht door het volk. Dit gebeurt met bindende referenda.

Bij de ontwikkeling van de modellen voor democratische politiek in de OECD-landen was het zeker niet vanzelfsprekend om representatie en democratie te combineren. Democratie en representatie werden als tegengestelden gezien (Hardt & Negri 2004, Van Reybrouck 2013). Hardt & Negri schrijven daarover: “Zo wordt volgens James Madison, een van de auteurs die meewerkten aan de *Federalist*, het concept van de democratie op eenzelfde wijze bepaald als de soevereiniteit van het volk volgens Rousseau, en wel door het feit dat ‘het volk in persoon bijeenkomt en het bestuur uitoefent’, op zodanige wijze dat het hele volk rechtstreeks, in vrijheid en gelijkheid, bestuurt.” (Hardt & Negri 2004, p. 251) Deze wijze van bestuur werd door Madison als gevaar gezien. In het volk zullen volgens hem tegengestelde opvattingen bestaan. Maar de meerderheidsfactie zal zich in de democratie doen gelden door de minderheid te onderdrukken. Hardt & Negri vervolgen: “Volgens Madison vormt het representatieve ontwerp van de Amerikaanse grondwet een werkzame garantie tegen de onderdrukking door de meerderheid in een republiek” (Hardt & Negri 2004, p. 251). Madison wees democratie af en verkoos representatief politiek bestuur. Niet veel later werd politieke representatie door Alexis de Tocqueville geroemd als noodzakelijke versterking van democratie in de politiek. Representatie maakt het namelijk mogelijk om minderheden in de democratie te beschermen.

De spanning tussen meerderheden en minderheden kan ook in een democratisch bedrijf bestaan. Maar een bedrijf verschilt hierin wel fundamenteel van een natie. Een natie staat omvat een vrij willekeurige groep mensen, waarvan het onwenselijk is om een deel uit te sluiten. In een bedrijf is er echter geen sprake van een groep mensen die noodzakelijkerwijs onderdeel van het bedrijf zijn. Toch kan een probleem zoals Madison dat beschrijft de kop op steken in een democratisch bedrijf. Een meerderheid van de werkers in het bedrijf kunnen vinden dat mensen van kleur de rotklusjes moeten doen. Per democratisch besluit kan deze discriminatie

tot stand komen. We kunnen hier tegen inbrengen dat in een ondemocratisch bedrijf waar kapitaalnemers de beslissingsmacht hebben, ook dergelijke discriminatoire besluiten kunnen nemen. De praktijk wijst uit dat dit ook gebeurt.

Toch is dit een probleem voor democratische bedrijven dat besproken moet worden. Ten eerste, een democratisch bedrijf staat niet los van andere instituties in de samenleving. Zo kan democratisch politiek discriminatie verbieden, zoals nu het geval is. Een inbreuk op dit verbod kan in de rechtstaat worden aangevochten. Onderdrukking van de minderheid kan zo mogelijk worden voorkomen met de bestaande mechanismen in de democratische politiek. Ten tweede is het mogelijk een oplossing om bij een belangrijk besluit de minderheid een vetorecht te geven. Dit vetorecht kan onderdrukking door de meerderheid voorkomen. Maar het nadeel is dat het ook gebruikt kan worden om besluiten te saboteren. Ten derde is een groot verschil met natie-staten dat bedrijven, ook multinationale corporaties, vaak kleiner zijn. Mits de democratische beslissingsmacht op een schaal georganiseerd wordt die klein genoeg is, kunnen alle leden van de *demos* elkaars belangen kennen. Daardoor is het beter mogelijk om vertrouwen in elkaar te ontwikkelen en is het risico op onderdrukking van de minderheid mogelijk kleiner.

Naar de mogelijke spanningen tussen meerderheden en minderheden in een democratisch bedrijf moet nog empirisch onderzoek gedaan worden. Vooralsnog is dit niet gebeurd. Daarbij kunnen de mechanismen die ik noemde getest worden in de praktijk.

4.4. Representatie en democratie

Zoals in de vorige paragraaf besproken is representatie in de natie-staat met democratie samengebracht. Daarover is te stellen dat representatie een rem op democratie is, zoals Madison stelt. Daartegenover is te stellen dat representatie onderdrukking van de minderheid voorkomt en zo een gelijkwaardige beslissingsmacht voor allen garandeert, zoals de Tocqueville stelt. Hardt & Negri schrijven over deze dubbele werking van representatie in een natie-staat, het “verbindt de staatsburgers met het bestuur en scheidt hen er tegelijkertijd van” (Hardt & Negri 2004, p. 252).

Op een schaal groter dan in tientallen georganiseerd, vergt democratie zoals behandeld een continue democratische participatie. Dat is niet in alle gevallen wenselijk. Continue democratische participatie vergt namelijk erg veel tijd kost en niet iedereen wenst zich continu met alle details te bemoeien. Daarom is te overwegen

om een delegatie met bepaalde taken aan te wijzen. Maar zoals besproken bestaat tussen democratisch bestuur en representatie een tegenstrijdigheid. Daarom moeten we een notie van representatie in democratie onderzoeken.

Hardt & Negri (2004) onderscheiden met Max Weber drie vormen van representatie: toegeëigende, vrije en gebonden representatie. De toegeëigende representatie wordt gekenmerkt door een zwakke invloed van de gerepresenteerden op de representanten. Daarbij hebben de representanten zich alle directe beslissingsmacht toegeëigend. Bij vrije representatie is er een directe band tussen de representanten en de gerepresenteerden. Ook is de beslissingsmacht van de representanten ingeperkt, bijvoorbeeld doordat een termijn voor hun vertegenwoordiging is vastgesteld. Binnen hun vertegenwoordigingstermijn hebben de representanten echter beslissingsmacht die relatief onafhankelijk is van de gerepresenteerden. Gebonden representatie houdt in dat gerepresenteerden een dergelijke invloed op representanten hebben, dat representanten niets anders dan dienstbaar aan de gerepresenteerden kunnen zijn. Er is dus een continue band tussen gerepresenteerden en representanten, waardoor de representanten “gebonden” zijn aan de gerepresenteerden.

Van deze drie vormen van representatie, zijn toegeëigende en vrije representatie ongeschikt voor ons democratisch model. Bij deze vormen van representatie hebben niet alle deelnemers een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid. Bij toegeëigende en vrije representatie concentreert de beslissingsmacht zich namelijk in de selecte groep representanten. Bij toegeëigende representatie betrekken de representanten de betrokkenen slechts door hun belangen te interpreteren. Bij vrije representatie is de beslissingsmacht van representanten beperkt met een vertegenwoordigingstermijn, maar binnen die termijn is er geen sprake van een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid voor alle betrokkenen. De gebonden representatie kan wel een adequate notie van representatie voor dit model van democratie zijn. In een gebonden representatie kan een groep representanten gekozen worden, waarbij de gerepresenteerden opdrachten aan de representanten kunnen geven en zij kunnen ingrijpen wanneer hun dat goed dunkt. Zo is representatie mogelijk waarbij alle betrokkenen een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid hebben, zonder dat iedereen zich continu met elk detail hoeft te bemoeien. Alle betrokkenen hebben namelijk altijd de mogelijkheid in te grijpen wanneer hun dat nodig lijkt.

4.5. Onderdeel zijn van meerdere *demoi*

In een democratische economie, is het mogelijk dat dezelfde persoon beslissingsmacht in verschillende bedrijven heeft. Deze persoon is daarmee onderdeel van verschillende *demoi*. Binnen de democratische politiek van een natie-staat is dit slechts in beperkte zin aan de orde. In Nederland is iemand onderdeel van de *demos* van een gemeente, van een provincie en van de natie-staat. Hierbij is iedereen in een bepaalde gemeente ook onderdeel van de bevolking in de betreffende provincie, en daarvan is iedereen weer onderdeel van de nationale bevolking. Iemand kan geen onderdeel zijn van twee verschillende gemeenten of provincies.

In een economie met democratische bedrijven is het wel mogelijk dat iemand onderdeel is van verschillende *demoi*. Iemand kan als werker bij een grote supermarktketen beslissingsmacht in de keten hebben en als omwonende van Schiphol beslissingsmacht over het vliegveld. Tussen deze bedrijven kan een spanning bestaan. Zo kan deze persoon in de supermarktketen een vergroting van internationale handel en daarom meer vluchten nastreven, bijvoorbeeld om eten uit landen ver weg aan te kunnen bieden. Terwijl deze persoon als omwonende van Schiphol bijvoorbeeld een vermindering van het aantal vluchten nastreeft. Deze spanning kan lastig voor iemand zijn.

In de bestaande situatie hebben alleen kapitaalnemers beslissingsmacht in de supermarktketen en het vliegveld. Slechts via de rechtstaat en met actiegroepen kan deze persoon nu proberen zijn belang duidelijk te maken. In dit model van democratie kan weliswaar de beschreven spanning bestaan, maar in ieder geval is het nu direct onderdeel van de overwegingen. Daarmee wordt een reeds bestaande spanning geëxpliciteerd, maar dat lost de spanning niet per se op. Wel is het denkbaar dat voor deze persoon de tegenstrijdigheid van zijn streven duidelijk wordt. Hij kan zich binnen de supermarktketen dan bijvoorbeeld hard gaan maken voor lokaal geteeld voedsel in plaats van geïmporteerd voedsel. Deze spanningen zijn echter onontkoombaar wanneer iemand onderdeel kan zijn van meerdere *demoi*. Empirisch onderzoek moet uitwijzen wat de werkelijke effecten zijn wanneer mensen onderdeel kunnen zijn van meerdere *demoi* die met elkaar in verband staan.

4.6. Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik een opvatting van democratie uitgewerkt die geschikt is om op de economie toe te passen. Deze is gebaseerd op Spinoza's vrijheidsbegrip. In de

Ethica stelt Spinoza dat iets in vrijheid is als het “alleen krachtens de noodzaak van zijn eigen natuur bestaat en dat alleen door zichzelf tot handelen aangezet wordt” (E1D7). Volgens Spinoza is alleen de totaliteit een vrije oorzaak, oftewel is alleen de totaliteit in universele vrijheid. De specifieke vrijheid van mensen bestaat in de mate waarin zij een aandeel hebben in de oorzakelijkheid. Spinoza beschrijft dat men door middel van de rede het aandeel in de oorzakelijkheid kan vergroten. Daarmee is voor mensen een groter inzicht in de noodzakelijkheid, een grotere vrijheid.

Hiermee kunnen we stellen dat democratie een geheel is waarin alle mensen een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid hebben. In tegenstelling tot de deliberatieve democratie, geeft deze opvatting over democratie een betekenisvolle machtswerking. Interessant aan deze opvatting is ook dat de specifieke vrijheid van mensen altijd in relatie tot de totaliteit staat.

Madison stelde bij de ontwikkeling van het moderne democratisch politieke stelsel dat democratie verwerpelijk is omdat het de meerderheid de minderheid laat onderdrukken. Zijn oplossing daarvoor was een representatief bestuur in te stellen dat het algemeen belang diende te interpreteren. Later werd deze oplossing door De Tocqueville geprezen om zijn democratische effect: het liet beslissingsmacht over voor minderheden. Over de spanning tussen meerderheden en minderheden in een democratisch bedrijf moet nog empirisch onderzoek gedaan worden. Dit eventuele probleem kan op in ieder geval op drie manieren geadresseerd worden. Ten eerste is het geval dat een minderheid in een democratisch bedrijf aanspraak kan maken op de beschermende instituties van de natie-staat. Daarmee is onderdrukking van de minderheid te voorkomen. Ten tweede kan aan minderheden een vetorecht gegeven worden. Dat voorkomt onderdrukking, maar maakt het wel mogelijk om het bestuur te saboteren. Ten derde is democratie in een bedrijf op een kleinere schaal dan democratie in een natie-staat. Dat maakt het mogelijk voor de *demos* om elkaars belangen te kennen, waardoor iedereen mogelijk beter in staat is om daar rekening mee te houden. Het zou interessant zijn om deze opties in een democratisch bedrijf empirisch te onderzoeken.

Tot slot heb ik in dit hoofdstuk besproken dat het in bepaalde gevallen wenselijk is om representatie toe te passen in het democratische bestuur. Niet iedereen zal zich continu met alles willen bemoeien. Het risico van representatie is dat gerepresenteerden geen beslissingsmacht hebben. Om beslissingsmacht voor gerepresenteerden te garanderen is het van belang om gebonden representatie te

gebruiken. Daarmee kunnen gerepresenteerden ingrijpen wanneer ze dat nodig achten en is de macht van representanten adequaat ingeperkt. Zo kan er sprake zijn van representatie, terwijl ieders aandeel in de oorzakelijkheid gelijkwaardig is. Nu ik ben ingegaan op democratie, pas ik dat in het volgende hoofdstuk toe op bedrijven.

5. Democratische bedrijven

5.1. Inleiding

Een democratische economie bestaat uit democratische bedrijven. In dit hoofdstuk bespreek ik wat er al aan democratische bedrijven bestaat en wat we daarvan kunnen leren. Ik bespreek daarvoor eerst de mogelijkheden voor democratie die bestaande rechtsvormen bieden. Vervolgens bespreek ik dat de meent naast een rol in het meentargument ook een zinvol model is voor democratische bedrijven. Vervolgens bespreek ik twee exemplaren van democratische bedrijven in Nederland: Buurtzorg en Helpgewoon. Ik stel daarbij vast dat er in Nederland sprake is van een sluimerende beweging van een aantal geïsoleerde gevallen van democratische bedrijven. Tot slot bespreek ik hoe democratische bedrijven in een kapitalistische economie functioneren.

5.2. Rechtsvormen: coöperatie, stichting en vereniging

Volgens velen staat Engeland aan de wieg van de coöperatie. Aan het einde van de 18e eeuw werden daar coöperatieve meelfabrieken geopend. De Britse socialist Robert Owen (1771 - 1845) was een pionier op sociaal gebied. Hij richtte verscheidene coöperaties op en inspireerde anderen om zijn voorbeeld te volgen. In 1833 was Owen de oprichter van de eerste Britse nationale vakbond. Owen zag de voordelen van het verbeteren van de omstandigheden van werkers door fabrieken coöperatief te organiseren. Hij stelde in het Britse parlement in 1816 voor om coöperatieve gemeenschappen op te richten. Het idee was om zelfvoorzienende democratische gemeenschappen te stichten waar mensen samen woonden, werkten en zich konden ontspannen. In de praktijk maakte dit idee plaats voor coöperatieve winkels, waar werkers en consumenten lid van waren en die door hen gezamenlijk op democratische wijze bestuurd werden. Een bekend voorbeeld is de Rochdale Society of Equitable Pioneers, die in 1844 werd opgericht. De winst die de winkel maakte werd aan het einde van het jaar uitgekeerd aan de eigenaars: de werkers en consumenten. De coöperatieve beweging kende een bloeiperiode rond 1860 dankzij de steun van socialistische partijen en vakbonden. Deze beweging bleef lang bestaan, maar rond de jaren 1970 van de vorige eeuw raakte zij in verval. Coöperaties sloten hun deuren of verminderden hun democratische beslissingsmacht.

De laatste paar jaren lijken coöperaties weer aan een opmars bezig. Het VPRO-programma Tegenlicht wijdde er in 2015 nog een aflevering aan, waarin werd

gesproken over 'de nieuwe economie'. Is er inderdaad sprake van een nieuwe coöperatieve beweging? Sinds 2007 houdt het CBS cijfers bij over het aantal coöperaties in Nederland. Waren er in 2007 nog 1285 coöperaties, in 2015 zijn er al 2005 bedrijven als coöperatie geregistreerd. Dat is een flinke groei, maar het aantal andere geregistreerde bedrijven is net zo snel gegroeid. Daardoor is het aandeel van coöperaties in de economie vrijwel onveranderd gebleven rond de 0,13%. Daarbij moet opgemerkt worden dat er sinds 2007 een grote groei van het aantal eenmanszaken is. Dat zijn lang niet allemaal mensen die uit vrije wil zzp'er geworden zijn. Daar zitten bijvoorbeeld postbodes tussen die ontslagen zijn en vervolgens hetzelfde werk doen als zzp'er, maar dan voor een stukloon en met een bestelbus die ze zelf moeten aanschaffen. Als je rekent met hetzelfde aantal eenmanszaken als in 2007, dan zou het aandeel coöperaties nu 0,19% zijn. Dat is nog steeds erg weinig, maar betekent wel een lichte groei.

Deze cijfers laten zien dat er nog geen sprake is van een derde coöperatieve golf en we moeten ons ook afvragen hoe democratisch deze coöperaties zijn. Bedrijven zoals Rabobank, Achmea en Coop staan ook geregistreerd als coöperatie, maar hebben geen stelsel (meer) om adequaat de beslissingsmacht in hun *demos* te spreiden. We moeten niet vergeten dat het woord 'coöperatie' alleen maar slaat op wie juridisch de eigenaar is. Het is een rechtsvorm, en die kan voor verschillende doeleinden worden gebruikt.⁴

Een andere rechtsvorm die de moeite waard is om te bekijken is de stichting. Deze rechtsvorm stelt eisen aan het kapitaal in een organisatie. In een stichting is het kapitaal eigendom van de stichting. In de stichtingsacte is vast te leggen dat wat in de stichting zit, er door de stichtingsbestuurders niet zomaar uitgehaald kan worden. De stichting is een veel voorkomende rechtsvorm in onze samenleving. Zo zijn ziekenhuizen, universiteiten en scholen vaak stichtingen. In de stichting worden geen eisen gesteld aan het democratisch gehalte van het bestuur. Maar de mogelijkheid die deze rechtsvorm biedt om te voorkomen dat kapitaal aan de organisatie onttrokken wordt, maakt deze interessant voor democratische bedrijven.

⁴ Zo wordt de coöperatieve rechtsvorm door multinationals gebruikt om belasting te ontduiken. Uit onderzoek van *Americans for tax fairness* blijkt dat multinationals handig gebruik maken van de coöperatieve rechtsvorm. Walmart heeft \$12 miljard geparkeerd staan bij 5 Nederlandse dochterondernemingen. Deze ondernemingen hebben verder geen activiteiten in Nederland, laat staan dat Walmart hier winkels heeft. 4 van de 5 dochterondernemingen die Walmart in Nederland heeft zijn coöperaties. Door te schuiven met winst in een coöperatieve rechtsvorm is het mogelijk dividendbelasting te ontduiken.

Ook de vereniging is een rechtsvorm die democratische mogelijkheden biedt. Bijvoorbeeld (vak-)bonden en de meeste politieke partijen gebruiken deze rechtsvorm. Statutair is in de vereniging democratisch bestuur vast te leggen. Ook is de rechtsvorm vereniging niet te gebruiken met als doel om winst te maken. Tijdens het onderzoek heb ik geen democratische bedrijven gevonden die gebruik maken van deze rechtsvorm. Onderzoek naar de praktische mogelijkheden voor het gebruik van deze rechtsvorm voor democratische bedrijven zou interessant zijn. Een voorwaarde voor het gebruik van de rechtsvorm vereniging zou wel zijn dat statutair is vastgelegd dat niet iedereen zomaar lid kan worden. Anders kan het democratische bedrijf gekaapt worden door mensen die geen betrokkenen van het bedrijf zijn.

Nu laat ik eerst aan de hand van de coöperatie Helpgewoon en de stichting Buurtzorg zien hoe democratische bedrijven met de bestaande rechtsvormen kunnen functioneren. Daarna bespreek ik de uitvoerige studies naar democratische bedrijvengroep Mondragon uit Baskenland.

5.3. De meent als model voor democratische bedrijven

Eerder heb ik de meent besproken als iets dat gekapitaliseerd kan worden. Op basis daarvan heb ik beargumenteerd dat bij de kapitalisering van de meent een groep mensen bij het bedrijf betrokkenen raakt. Zij zouden op basis hiervan beslissingsmacht in het bedrijf moeten hebben. Volgens rechtsgeleerde Simon Deakin (2011) is de meent eveneens een goed bruikbaar model om hedendaagse bedrijven te beschrijven. Deze bedrijven worden daarentegen meestal niet als meent behandeld.

Volgens Deakin is sinds de vroege jaren 1980 het *shareholder model* de norm voor (grote) bedrijven (Deakin 2011, p. 379). Dit is, in de termen die ik in deze scriptie ontwikkeld heb, een kapitaalnemersmodel. Dit model gaat ervan uit dat bedrijven het beste bestuurd worden als zij volgens de belangen van kapitaalnemers bestuurd worden (Deakin 2011, p. 339). In hoofdstuk twee heb ik uiteengezet hoe beslissingsmacht volgens dit model verdeeld is. Deakin schrijft dat steeds meer empirisch onderzoek er echter op duidt dat het kapitaalnemersmodel voor het bestuur van bedrijven een rol speelde in de grote financiële crisis van 2007. Deakin schrijft: "Emerging empirical research suggests that evidence of a link between shareholder-oriented corporate governance and bank failure is more than just circumstantial: banking and financial sector firms characterized by a higher degree of

shareholder influence over managerial decision making [...], were more exposed to risk in the run-up to the crisis and more likely to fail during it” (Deakin 2011, p. 342).

Hij stelt dat bedrijven als een bron van waarde gezien moeten worden. In bedrijven wordt namelijk een bepaalde hoeveelheid meerwaarde gecreëerd. Hierop is *subtractability* van toepassing: wat de een verbruikt is door de ander niet meer te gebruiken. Volgens Deakin is er teveel aandacht voor de *claims* van kapitaalnemers. Hij schrijft:

"The firm as such cannot be owned, but in the context of the modern business enterprise, there are multiple, overlapping and often conflicting property rights or propertytype claims which the legal system is meant to adjust and reconcile. As we have seen, corporate law is largely concerned with one set of such rights, those of shareholders, but this by no means exhausts the set of claims on the firm’s assets. Employment law, insolvency law and fiscal law also identify claims of this kind. Each of these areas of law has a dual function: specifying the conditions under which various contributors of inputs (or as they are sometimes called, corporate “constituencies” or “stakeholders”) can draw on the resources of the firm while at the same time, preserving and sustaining the firm’s asset pool as a source of productive value. This is the sense in which the business enterprise is a “commons”.” (Deakin 2011, p. 367)

Te stellen dat bedrijven bestuurd moeten worden volgens de belangen van kapitaalnemers strookt zo bezien niet met de werkelijke rollen die mensen vervullen in een bedrijf. Daarom stelt Deakin voor om bedrijven als een meent (*common pool resource*) te behandelen. Dat heeft directe implicaties voor wat we zien als goed bestuur van een bedrijf. Hij bespreekt dat uit empirisch onderzoek, van met name Elinor Ostrom, blijkt dat er een aantal criteria zijn waarmee meentelijk beheer de meeste kans van slagen heeft. In lijn met de onderzoeken van Ostrom noemt hij de volgende criteria.

Design Principle	Description
Well-defined boundaries	Rules defining the boundaries of a resource system and the set of users with rights over it facilitate cooperation and rule enforcement

Design Principle	Description
Proportionality between benefits and costs	Equivalence between inputs and returns enhances the legitimacy of rule systems and assists observance and enforcement
Collective choice arrangements	Where all or most users participate in rule formation, rules are more likely to fit local contexts and be adaptable to changing circumstances
Monitoring	Monitoring should be conducted by individuals or officials who are accountable to users
Graduated sanctions	Graduation of sanctions allows for infractions to be recognized while acknowledging the possibility of misunderstandings, mistakes and exceptional circumstances
Conflict resolution mechanisms	Localized, low-cost dispute resolution mechanisms allow for conflicts in the interpretation and application of rules to be settled in such a way as to maintain trust
Minimal recognition of rights	Rights of local users to make their own rules should be recognized by higher-level entities
Nested enterprises	Where common-pool resources are part of a wider system, local units should be allowed to match rules to local conditions, within a wider framework of institutions designed to govern interdependencies among smaller units

Tabel 1: Criteria voor meentelijk bestuur (Deakin 2011, p. 372)

De eerste, *well-defined boundaries*, stelt dat regels moeten worden opgesteld om de toegang tot en het gebruik van de meent te controleren. Voor een bedrijf beschouwd als meent is dit noodzakelijk. Het is onwerkbaar als iedereen zomaar binnen kan lopen om te vertellen hoe het bedrijf gerund moet worden. Verder is voor deze scriptie met name criterium drie van belang: *collective choice arrangements*. Deze zal ik nu dan ook bespreken. De andere criteria laat ik voor nu onbesproken omdat ze minder relevant zijn voor democratie in een bedrijf.

Zoals we in hoofdstuk twee gezien hebben is er een kleine groep kapitaalnemers die het bedrijf bepalen. Desondanks zijn er betrokkenen die in een kapitalistisch bedrijf geen beslissingsmacht hebben. Dit zijn in ieder geval de werkers in het bedrijf en medegebruikers van meenten die door het bedrijf gekapitaliseerd worden, zoals reeds beargumenteerd is. In hoofdstuk vier heb ik beargumenteerd dat democratie inhoudt dat alle betrokkenen een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid van het bedrijf hebben. *Collective choice arrangements* duidt zo

bezien in een bedrijf op in ieder geval een vorm van democratisch bestuur door werkers en betrokkenen.

Met Deakin kunnen we stellen dat het kapitaalnemersmodel afbreuk doet aan de rol van veel mensen in een bedrijf. Het model van de meent komt meer overeen met de praktijk van een bedrijf en geeft richtlijnen voor de organisatie van een democratisch bedrijf.

Het meentelijke model verschilt ook van de voorstellen voor democratische bedrijven die David Schweickart in *After Capitalism* doet. Hij stelt dat het alleen de werkers zijn die beslissingsmacht in het bedrijf moeten hebben (Schweickart 2002, p. 49). Daarmee vergeet hij wie ik in hoofdstuk drie als betrokkenen heb gedefinieerd. In hoofdstuk drie heb ik laten zien dat bedrijven een meent kunnen kapitaliseren. Daarmee zijn alle mensen die bij de meent betrokken zijn ook betrokkenen van het bedrijf. Zij moeten daarom ook beslissingsmacht in bedrijven hebben. De beslissingsmacht voor betrokkenen past niet in Schweickarts model. In het meentelijke model van collectief bestuur is dat echter wel mogelijk.

5.4. Geïsoleerde democratische bedrijven in Nederland

In Nederland is een sluimerende beweging van geïsoleerde initiatieven tot democratische economie. Deze initiatieven zijn onder andere Buurtzorg en Helpgewoon. Zij zijn respectievelijk een stichting en een coöperatie. Aan de hand van deze bedrijven analyseer ik de mogelijkheden van de twee rechtsvormen voor democratische economie.

De zorgorganisatie Buurtzorg is een stichting waarbij de werkers veel beslissingsmacht op de werkvloer hebben. Zij zijn georganiseerd in zelfsturende wijkteams. Per team zijn de zorgwerkers volledig verantwoordelijk voor de zorg die ze verlenen. Ik sprak hierover met de directeur van Buurtzorg, Jos de Blok. Ik vroeg hem waarom Buurtzorg een stichting is en geen coöperatie. Hij legde me uit dat Buurtzorg een centraal kantoor heeft dat de wijkteams faciliteert. 35 medewerkers verrichten de administratieve handelingen voor 9.000 zorgwerkers. Hij vertelde dat hij uit eigen ervaring weet dat zorgwerkers vooral gewoon zorg willen verlenen. Volgens hem hebben zij niet de behoefte om zich bezig te houden met contracten of financiën. Dit is een belangrijk verschil met een werkerscoöperatie, waarbij de leden hier wel verantwoordelijk voor zijn. "Mensen willen vooral eigenaar zijn van hun werk en niet per se van het bedrijf", aldus Jos de Blok. De wijkteams van Buurtzorg bestaan uit 10 tot 12 gelijkwaardige werkers. Ze beslissen per team zelf hoeveel

patiënten ze hebben, hoe ze de zorg verlenen en welke medewerkers ze aannemen. Nieuwe zorgwerkers bij Buurtzorg vragen zich vaak af hoe het kan dat andere organisaties zo weinig hart hebben voor hun personeel. Jos de Blok zegt daarover: "Overall zetten managementstructuren mensen onder druk om productie te draaien. Wij zeggen tegen onze werkers, kijk wat je nodig hebt en zorg dat je over je eigen werk tevreden bent."

Een ander democratisch initiatief is Helpgewoon. Deze zorgcoöperatie is van start gegaan in Oude IJsselstreek. De zorgwerkers die ik daar sprak vertelden gepassioneerd over hun bedrijf. Ze vertelden dat sinds ze niet meer met managers te maken hebben, zij een grotere vrijheid in hun werk en in hun persoonlijke leven ervaren. Zij vertelden verder dat zij zichzelf niet langer zien als radertjes in een mechanisch geheel, maar als mensen die verantwoordelijkheid dragen voor het hele bedrijf. Als coöperatieleden zijn de werkers allemaal eigenaar van het bedrijf en daarmee ook verantwoordelijk voor de gehele bedrijfsvoering. Ze houden zich vooral met zorg bezig, maar ook met de publiciteit en de administratie. Naar eigen zeggen ervaren ze vooral vrijheid in hun werk, omdat ze voor het gehele bedrijf verantwoordelijk zijn.

Helpgewoon is lid van de moedercoöperatie Gewoondoen. Andere leden zijn Schoongewoon (in de schoonmaakbranche) en binnenkort Klusgewoon. Gewoondoen probeert nieuwe democratische initiatieven op te zetten en te ondersteunen. Eén van de kernregels van de coöperaties die zijn aangesloten bij Gewoondoen, is dat ze niet te groot mogen worden. Elke coöperatie bestaat daarom uit 20 tot 25 mensen. Zo kan de beslissingsmacht van alle werkers gegarandeerd worden. Nieuwe werkers krijgen na een tijdelijk contract meteen een vast contract.

Interessant aan Helpgewoon is dat het initiatief om de zorgcoöperatie op te richten vanuit het gemeentebestuur gekomen is. Een aantal zorgwerkers werd bij elkaar gehaald en met de hulp van Gewoondoen van Remmelt Schuuring werd Helpgewoon opgericht.

Beide bedrijven laten zien dat democratische bedrijven in Nederland voor in ieder geval meerdere jaren te organiseren zijn. Buurtzorg is opgericht in 2007 en groeit nog steeds. In beide bedrijven zijn de werkers en patiënten de deelnemers van de organisatie. Alle deelnemers hebben in de organisatie beslissingsmacht. Alle werkers hebben dat volgens het principe één mens, één stem. Alle patiënten hebben beslissingsmacht in overleg met de werkers of via een cliëntenraad. Buurtzorg en Helpgewoon fungeren als een meent, zoals in Deakins model. Er wordt waarde

geproduceerd en daar zijn verschillende gebruikers van. De bedrijven worden daarbij meentelijk beheerd. Het collectief van gebruikers beschikt over de geproduceerde waarde. Hierbij geldt dat werkers en betrokkenen een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid hebben. Hier wordt het contrast met privaat en publiek bestuurd bedrijven duidelijk. In privaat bestuurd bedrijven hebben kapitaalnemers de beslissingsmacht in het bedrijf. Bij publiek bestuurd bedrijven ligt de beslissingsmacht via de regering en volksvertegenwoordiging bij het volk. Zo is er een bepaalde mate van democratisch bestuur over de gewenste uitkomsten van het bedrijf. Desondanks kan in een publiek bedrijf de beslissingsmacht van werkers in de dagelijkse praktijk net zo klein zijn als in een privaat bedrijf. Daarom kunnen we niet stellen dat door een democratische overheid aangestuurde bedrijven per se democratische bedrijven zijn.

De PTT zijn lange tijd een goed voorbeeld geweest van een publiek bedrijf. Via de regering en de volksvertegenwoordiging had het volk beslissingsmacht over het bedrijf. Deze beslissingsmacht ging bijvoorbeeld over de rol van het bedrijf in de samenleving en het aanleggen van infrastructuur. Ondanks dat in de PTT een mate van democratische invloed bestond, hadden de werkers in het bedrijf geen grotere beslissingsmacht dan zij in andere bedrijven zouden hebben.

Naast Buurtzorg en Helpgewoon zijn er slechts enkele andere democratische bedrijven in Nederland. Er is sprake van een sluimerende beweging van geïsoleerde initiatieven die democratische bedrijven nastreven. Deze beweging is om met Sartre te spreken *en soi*. Zij weet nog niet dat zij een beweging aan het worden is.

5.5. Democratische bedrijven in een kapitalistische economie

De Baskische democratische bedrijfsgroep Mondragon is een geval van langdurig bestaande democratische bedrijven in een kapitalistische economie. Mondragon is uitvoerig bestudeerd door verschillende wetenschappers. Tom Malleson schreef met *What Does Mondragon Teach Us About Workplace Democracy?* (2014) een synthese van deze studies. Nu behandel ik de lessen voor een democratisch bedrijf die we uit de studies naar Mondragon kunnen trekken. De conclusies zijn dat democratische bedrijven zichzelf staande moeten houden door de democratie te reproduceren. Dat ze op een andere manier aan kapitaal komen dan kapitalistische bedrijven. Tot slot, dat democratische economie zich moet verspreiden en daarmee universaliseren.

Om als democratisch bedrijf te functioneren is het nodig om het democratisch systeem te reproduceren. Door middel van onderwijs kunnen nieuwe deelnemers onderdeel van het democratisch systeem worden en worden bestaande deelnemers scherp gehouden. Zo kan het bedrijf zich als democratisch bedrijf staande houden. Bij Mondragon is er permanent onderwijs over democratisch functioneren en technische vaardigheden (Malleon 2014, p. 130). Door te onderwijzen over de democratie van Mondragon wordt het systeem gereproduceerd. Door te onderwijzen in technische vaardigheden zijn werkers in staat om het functioneren van leiders kritisch te beoordelen.

Voor de oprichting van Mondragon in 1956 lukte het de werkers met behulp van vrienden en kennissen om genoeg geld bij elkaar te leggen om van start te gaan. Ze kochten een kleine fabriek en begonnen fornuizen te produceren. Binnen een paar jaar bleek de vraag naar hun producten voldoende om uit te breiden. Daarbij liepen ze er tegenaan dat lokale banken het democratische bedrijf geen geld wilden lenen. Als democratisch bedrijf konden ze ook geen extern kapitaal aantrekken. In 1959 richtten ze met andere democratische bedrijven een democratische bank op, de Caja Laboral. In deze bank werd spaargeld van de lokale bevolking en geld van de aangesloten democratische bedrijven bij elkaar gebracht, waarmee nieuwe democratische bedrijven en uitbreiding van bestaande werd gefinancierd. Malleon schrijft: "Its significance can hardly be overstated: as Morrison (1997) points out, it effectively freed Mondragon from dependence on capitalist financiers" (Malleon 2014, p. 130).

Over de mate waarin Nederlandse banken bereid zijn om geld te lenen aan democratische bedrijven moet onderzoek worden gedaan. In Nederland zijn er de Triodos Bank, ASN Bank en de Rabobank die zeggen geld te lenen aan de maatschappelijk meer betrokken bedrijven. Dat zou betekenen dat democratische bedrijven bij deze banken geld zouden kunnen lenen. Helpgewoon hanteert een andere methode. Zij hadden als vuistregel pas van start te gaan met het bedrijf toen de initiële kosten gedekt waren met contracten. Daardoor was er geen noodzaak om geld te lenen.

De vraag hoe democratische economie kan universaliseren stipt de filosoof Slavoj Žižek in verschillende lezingen aan. Met name als kritiek op de hoop die Hardt en Negri vestigen op kleine lokale democratische initiatieven. In *Event* analyseert Slavoj Žižek met Hegel dat "een dialectisch proces begint met een positief idee waarnaar gestreefd wordt. In dit streven ondergaat het idee zelf echter een

verregaande transformatie [...], omdat het idee zelf wordt meegesleurd in het proces, (over)bepaald door zijn verwerkelijking” (Žižek 2014, p. 169). Hij stelt dat een opstand begint met een verlangen naar gerechtigheid waarvoor bepaalde wetten moeten worden afgeschaft of veranderd. Zodra mensen betrokken raken merken ze dat er veel meer nodig is. “Wat er op dergelijke momenten gebeurt, is een opnieuw inkaderen van de universele dimensie zelf, de oplegging van een nieuwe universaliteit” (Žižek 2014, p. 170).

Het proces dat Žižek beschrijft is ook in de geschiedenis van Mondragon terug te vinden. Ten tijde van de oprichting van Mondragon (1956) ontstonden in hun omgeving (Baskenland) ook een aantal andere democratische bedrijven. Door onderwijs in de democratische bedrijven te organiseren konden ze het democratisch systeem reproduceren en door gezamenlijk financiering te organiseren konden ze zich staande houden. Zoals Smith (2001) het verwoordt stonden zij voor de keuze tot “blooming together or wilting alone”. Het moment eind jaren 1950 begin jaren 1960, waarop deze democratische bedrijven zoals Malleson het noemt een netwerk vormden, was een herkadring zoals Žižek beschrijft. Waar voorheen elke democratisch bedrijf op zichzelf was aangewezen, kon nu een netwerk groeien met ondersteunde institutionele structuren (Malleson 2014, p. 135). Het streven om een democratisch bedrijf te runnen werd een streven om democratische economie in Baskenland te organiseren.

Eind jaren 1980 stond Mondragon bloot aan de effecten van de geglobaliseerde economie. Vooral door de toetreding van Spanje aan de EEC (Huet 2000, p. 283). Het betekende dat Mondragon voortaan op wereldschaal moest concurreren met kapitalistische bedrijven. Om een voorbeeld te geven dat door Malleson wordt aangehaald: "In the 1990s Irizar was able to manufacture a bus at home at a cost of h180,000, whereas the same vehicle could be produced by competitors in China for only h12,000 (MacLeod & Reed, 2009, p. 137)". Als antwoord daarop is Mondragon ook in onder andere Azië fabrieken gaan oprichten. Op deze wijze bleven de democratische bedrijven van de groep in Baskenland zo goed mogelijk voortbestaan. De fabrieken die Mondragon in Azië heeft, zijn echter niet democratisch. Daarmee is een groot ondemocratisch element in de Mondragon bedrijvengroep gekomen. Het streven naar democratische economie in Baskenland ontwikkelde naar een streven naar wereldwijde democratische economie. Op dit moment ijvert Mondragon niet meer alleen naar democratische economie in

Baskenland, maar wereldwijd. Waar werkers daar behoefte aan hebben, ondersteunt Mondragon het democratiseren van de Aziatische fabrieken (Malleon 2014, p. 147).

5.6. Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik democratie in bedrijven besproken. Daarvoor heb ik eerst de mogelijkheden en achtergrond van bestaande rechtsvormen besproken. De coöperatie, de stichting en de vereniging bieden mogelijkheden voor een democratisch bestuur. Vervolgens heb ik betoogd dat de meent een model kan zijn voor een democratisch bestuur. Er is namelijk sprake van een bepaalde hoeveelheid waarde in het bedrijf, waarvoor geldt dat het gebruik door de een het gebruik van de ander beïnvloedt. Zo gezien geeft een meentelijk beheer van een bedrijf goede kansen voor een succesvolle instandhouding van het bedrijf.

Vervolgens heb ik twee exemplaren van democratische bedrijven in Nederland besproken: Buurtzorg en Helpgewoon. In deze bedrijven is voor alle werkers en betrokkenen sprake van een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid. In deze bedrijven is meentelijk beheer van toepassing.

Uit de studies naar Mondragon zijn een aantal lessen te trekken voor bestaande democratische bedrijven. Het bedrijf dient manieren te hebben om het democratisch systeem te reproduceren. Bijvoorbeeld door permanent onderwijs. Ook is het voor geïsoleerde democratische bedrijven nodig om zich als democratisch economie te universaliseren om staande te blijven. Dat kan door onderdeel te worden van een democratische beweging *pour soi*.

Voor nieuwe democratische bedrijven kan het aantrekken van extern kapitaal moeilijk zijn voor een democratisch bedrijf. Hoe de situatie daarvoor in Nederland precies is, dient verder worden onderzocht. Maar een oplossing daarvoor zou kunnen zijn om een publiek investeringsfonds in te stellen. Nu heb ik exemplaren van democratische bedrijven besproken. In het volgende bespreek ik op basis daarvan hoe democratische economie georganiseerd kan worden.

6. Democratische economie

6.1. Inleiding

In het vorige hoofdstuk heb ik uiteengezet wat we van de paar bestaande democratische bedrijven kunnen leren en hoe ze functioneren in een kapitalistische economie. In dit hoofdstuk bespreek ik hoe democratie verder kan komen dan geïsoleerde democratische bedrijven. Oftewel bespreek ik in dit hoofdstuk hoe democratische economie kan worden gevormd.

Sommigen stellen dat democratische bedrijven in een kapitalistische economie gedoemd zijn om te mislukken. Dit is de degeneratietheorie, die onder andere door Rosa Luxemburg werd geformuleerd. Deze theorie zal ik nu eerst bespreken. Ik stel dat deze theorie het uniformiteitsprincipe op de economie toepast. Daarmee wordt verondersteld dat de economie zich overal hetzelfde gedraagt. Dit is echter maar de vraag. Er zijn ook democratische bedrijven die het al lang volhouden in een kapitalistische economie. Zo bezien is de degeneratietheorie, in strikte zin opgevat, onjuist. Vervolgens bespreek ik de exodustheorie van onder andere Hardt en Negri. Zij stellen dat de tegenwoordig dominante productiewijze de biopolitieke productiewijze is. Volgens hen maakt deze ontwikkeling dat de mogelijkheden ontstaan zijn om te starten met wat zij een exodus van onder het juk van het kapitaal vandaan noemen. Ik bekritiseer deze theorie en beargumenteer dat de economie democratisch organiseren niet zo simpel is. Vervolgens bespreek ik een alternatief voor de exodustheorie. Tot slot pas ik deze toe op een casus om de mogelijkheden voor democratische economie duidelijk te maken.

6.2. De degeneratietheorie

Een belangrijk argument tegen het opzetten van democratische bedrijven in een kapitalistische economie is de degeneratietheorie. De meest uitgebreide formulering van de degeneratietheorie schrijft Rosa Luxemburg in *Sociale hervorming of Revolutie?* Zij analyseert dat in een economie die door kapitalistische bedrijven gedomineerd wordt, zich algemene wetten ontwikkelen. Deze wetten vereisen van bedrijven dat hun productie niet significant duurder uitvalt dan de productie van andere bedrijven. Zij concludeert op basis daarvan: "In de productiecoöperatie komen de arbeiders zodoende voor de tegenstrijdige noodzaak te staan, zichzelf met het volle pond aan absolutisme te regeren, tegenover zichzelf de rol van kapitalistische ondernemer te spelen. Aan deze tegenstrijdigheid gaat de

productiecoöperatie dan ook te gronde, doordat zij òf zich weer terug ontwikkelt tot een kapitalistische onderneming, òf, als de belangen van de arbeiders zwaarder wegen, wordt opgeheven” (Luxemburg 2005 [1900]). Ze schrijft dit over de productiecoöperatie, maar het is van toepassing op alle democratische bedrijven. Oftewel, in een kapitalistische economie is een democratisch bedrijf gedoemd om ofwel de werkers zichzelf te laten uitbuiten of te degenereren tot een kapitalistisch bedrijf.

In Nederland wordt de Rabobank genoemd als voorbeeld van een voormalig democratisch bedrijf dat gedegeneerd is. De wortels van de Rabobank liggen in de coöperatieve boerenleenbanken die in de negentiende eeuw werden opgericht. Er waren twee grote koepelorganisaties van deze lokale boerenleenbanken en in 1972 fuseerden zij tot de coöperatieve Rabobank. Er is bij de bank sprake van een voortgaande degeneratie van het democratische systeem. Inmiddels is er nog slechts formeel ledeninspraak; van een betekenisvolle democratie is geen sprake. Maar of het lot van een democratisch bedrijf noodzakelijk degeneratie is, valt te betwijfelen. Er zijn voorbeelden van succesvolle democratische bedrijven in de economie die door kapitalistische bedrijven gedomineerd wordt. De Baskische democratische bedrijven groep Mondragon laat bijvoorbeeld indrukwekkende resultaten zien. In Nederland doet Buurtzorg dat.

Tom Malleson heeft in zijn artikel *What Does Mondragon Teach Us About Workplace Democracy?* studies verzameld over Mondragon. Hij schrijft dat, begonnen met 5 werkers, eind jaren tachtig de democratische bedrijvengroep gegroeid was tot 166 bedrijven met 21.000 werkers en \$1,6 miljard omzet (Morrison 1997). De efficiëntie was vergeleken met de grootste Spaanse bedrijven 7,5% hoger en vergeleken met midden- en kleinbedrijf 40% hoger (Thomas & Logan 1982). Ook heeft Mondragon een hogere arbeidsproductiviteit dan de grootste Spaanse bedrijven (Levin 1983). Tot slot citeert Malleson Whyte en Whyte: “all economists who have studied Mondragon’s financial history report that the cooperatives have far outpaced private Spanish firms” (Whyte & Whyte 1988, p. 131).

De werkers bij Buurtzorg bepalen zelf hoe het werk eruit ziet. Ze nemen de tijd voor een kopje koffie en een praatje met de patiënt, diens familie en diens burens. Je zou verwachten dat Buurtzorg daarom meer uren aan zorg kwijt is. Uit een studie van Ernst & Young uit 2009, die in *Reinventing Organizations* aangehaald wordt, blijkt daarentegen dat Buurtzorg 40 procent minder uren zorg hoeft te leveren voor een

goed resultaat. Daardoor is zorg door Buurtzorg per patiënt gemiddeld de helft goedkoper dan bij ondemocratische bedrijven.

Uit de praktijkvoorbeelden Mondragon en Buurtzorg blijkt dat de degeneratietheorie in strikte zin onjuist is. Daarmee bedoel ik dat de degeneratietheorie niet over de hele economie te generaliseren is. Het is mogelijk dat democratische bedrijven voor langere duur in een kapitalistische economie succesvol kunnen bestaan. Maar zoals er voor bedrijven überhaupt niet de garantie is dat ze blijven bestaan, is er voor democratische bedrijven geen garantie dat ze democratisch blijven. Net zoals er voor kapitalistische bedrijven geen garantie is dat ze kapitalistisch blijven, voeg ik er aan toe. De degeneratietheorie lijkt het uniformiteitsprincipe op de economie toe te passen. Daarmee wordt gesteld dat een economie zich op alle plaatsen hetzelfde gedraagt en dat is maar de vraag. Het zou interessant zijn om te onderzoeken in hoeverre het uniformiteitsprincipe wel of niet toepasbaar is op een economie. Deze scriptie is daar niet de juiste plaats voor. Nu ik de degeneratietheorie besproken heb, bespreek ik Hardt en Negri's exodustheorie.

6.3. De exodustheorie

De organisatievorm van een samenleving hangt af van historische omstandigheden. De rol van het private, het publieke en het meentelijke hangt samen met welke productieverhouding dominant is. De geschiedenis laat een opeenvolging van verschillende dominante productieverhoudingen zien. Grofweg genomen was in de oudheid slavernij de dominante productieverhouding. In de Middeleeuwen werd de feodale productie dominant en vanaf eind achttiende eeuw werd de kapitalistische productie dominant. De kapitalistische productie kwam het eerst op in Groot-Brittannië en Frankrijk. De privatisering van weideland ondermijnde in deze landen de feodale verhoudingen en schiep een proletariaat in twee golven, waarvan de eerste in de 14e eeuw en de tweede in de 18e plaatsvond. Zo beschrijft Karl Marx uitvoerig in *Het Kapitaal* (Marx 2007 [1867]). De feodale verhouding werd in Engeland volgens Marx ondermijnd doordat enkele landheren grootgrondbezitter werden en deze niet langer door lijfeigenen lieten bewerken. Ze veranderden de gronden in veel minder arbeidsintensieve schaaapweiden. Verpaupering van steden en het volk was het gevolg. Maar tegelijkertijd zorgde dit proces ervoor dat vele mensen niet langer aan een stuk grond gebonden waren. Deze "vrije mensen" werden in de fabrieken aan het werk gezet. De nieuwe arbeiders hadden geen grond meer om van te leven, dus moesten zij over op loonarbeid om zich in leven te

houden (Marx 2007 [1867]). De verhouding op het land tussen landheren en lijfeigenen veranderde zo in de verhouding tussen kapitalisten en proletariaat.

Hardt en Negri stellen in *De Menigte* (2004) dat in de tijd van Karl Marx de industrie-arbeid de hegemonie had, maar het was volgens hun niet de meest voorkomende productievorm. Zij schrijven: "In de negentiende en twintigste eeuw had de fabrieksarbeid in de mondiale economie de hegemonie, ook al was hij kwantitatief gezien ondergeschikt aan andere productievormen, zoals de landbouw. De hegemonie had betrekking op het feit dat de fabrieksarbeid andere arbeidstypen in zijn kielzog meesleurde: de landbouw, de mijnbouw en zelfs de complete samenleving waren genoodzaakt zich te industrialiseren." (Hardt & Negri 2004, p. 119). Hiermee verbinden Hardt en Negri het begrip hegemonie aan een arbeidsvorm. Dat roept vragen op over wat ze met hegemonie bedoelen. Uit het zojuist genoemde citaat kunnen we opmaken dat ze een kwalitatieve dominantie bedoelen over andere arbeidsvormen en de samenleving. De dominantie betekent dat de immateriële arbeid de trend over andere arbeidsvormen en de samenleving zou zetten. De volgende essentiële vraag is of wat Hardt en Negri een arbeidsvorm noemen de toon voor andere arbeidsvormen kan zetten. In hun drie grote werken, *Empire*, *De Menigte* en *Commonwealth*, gaan zij niet op deze vraag in. Ze veronderstellen simpelweg dat de arbeid de sturende kracht van de samenleving is. Het is in het kapitalisme volgens hun dat deze sturende kracht wordt onderworpen. Omdat het gebruik van hegemonie in deze context niet gebruikelijk is, gebruik ik in plaats daarvan dominant.

Volgens Hardt en Negri vergaat de kapitalistische productiewijze in de eenentwintigste eeuw hetzelfde lot als de feodale productiewijze in de negentiende en twintigste eeuw. Ze schrijven dat niet langer de industrie-arbeid dominant is in de zin dat het alle maatschappelijke facetten beïnvloedt. Hardt en Negri betogen dat de immateriële arbeid inmiddels dominant is. Ze definiëren immateriële arbeid daarbij als: "arbeid die immateriële producten als kennis, informatie, communicatie, relaties en emotionele reacties voortbrengt" (Hardt & Negri 2004, p. 120). Ze onderscheiden twee hoofdvormen; intellectuele arbeid die ideeën, symbolen, codes, teksten, taaluitingen en beelden produceert, en affectieve arbeid waarbij sociale relaties worden geproduceerd. Zij suggereren dat hiermee een fundamentele verandering in de arbeid is gekomen ten opzicht van de industrie-arbeid. Hardt en Negri zijn niet de enige die in immateriële arbeid nieuwe krachten werkzaam zien. Ook Maurizio

Lazzarato spreekt over immateriële arbeid (Lazzarato 1996). Hardt en Negri maken er echter de duidelijkste en meest uitgebreide analyse over.

Waar het gaat om immateriële arbeid die Hardt en Negri menen te zien, geven zij geen concrete voorbeelden. In de trant van Hardt en Negri gedacht, zou de Kopimashien van Peter Sunde wel eens een adequaat voorbeeld kunnen zijn. Sunde, medeoprichter van The Pirate Bay, laat met een kunstproject zien dat de kapitalistische logica van de muziekindustrie niet klopt.⁵ De grote labels in de muziekindustrie stellen dat het downloaden en dus kopiëren van een liedje gelijk staat aan diefstal van een liedje. Per gekopieerd liedje lijden rechthebbenden volgens de grote labels een verlies van \$1,25. Sunde maakte Kopimashin; een machine die het nummer Crazy van Gnarl Barkley 100 keer per seconde kopieert. In dat tempo zou volgens de logica van de muziekindustrie het betreffende label, Warner Music, al snel miljoenen verlies moeten lijden. Maar het effect op het label is nihil. Aan de waarde van het nummer Crazy verandert niets, ook al bestaan er opeens miljoenen kopieën. Hardt en Negri zouden dit een product van immateriële arbeid noemen.

In *De Menigte* stellen Hardt en Negri dat de dominantie van immateriële arbeid de voorwaarden schept voor een exodus onder het juk van kapitaal vandaan. Ze stellen dat de dominantie van immateriële arbeid zorgt voor veranderingen in de samenleving. Deze veranderingen, Hardt en Negri noemen flexibilisering en mobiliteitseisen, zijn op iedereen van toepassing. Dat maakt iets gemeenschappelijks voor alle mensen die niet de macht hebben. Zij noemen dat het gemeenschappelijk worden van de arbeid. Zo wordt volgens Hardt en Negri de menigte als klasse geconstitueerd. Zij stellen op basis van deze analyse het project voor dat deze klasse zich niks meer van kapitaal aan laat trekken: een exodus. Over hoe de exodus concreet plaatsvindt laten zij zich niet uit. Omdat de exodustheorie een van de populairste is op dit moment, behandel ik deze toch. De exodustheorie heeft het adagium “de tijd is gekomen om ons niets meer van kapitaal aan te trekken, laten we nu eindelijk gaan doen wat we willen doen”.

De theorie die Hardt en Negri uiteen zetten is als volgt samen te vatten.

- A. De arbeidsvorm die dominant is vormt de samenleving.
- B. Immateriële arbeid neemt de dominantie over van de industrie-arbeid.

⁵ <http://konsthack.se/portfolio/kh000-kopimashin/>; geraadpleegd op 11 maart 2016.

- C. Met het dominant worden van de immateriële arbeid vind een gemeenschappelijk-worden van mensen plaats.
- D. Met het gemeenschappelijk-worden ontstaat de menigte, waarbij subjectiviteit het product van de arbeid is. Daarom is er sprake van een biopolitieke productiewijze met eigen uitbuitingsmechanismen.
- E. We hoeven ons niets meer van kapitaal aan te trekken, dus we kunnen de exodus naar democratie starten.

De analyse van het gemeenschappelijk-worden staat of valt met de dominantie van immateriële arbeid. Hardt en Negri geven weinig empirische bewijzen voor hun claim dat de immateriële arbeid de dominante vorm van arbeid is. Ook wijden ze weinig uit over wat dominantie van immateriële arbeid concreet betekent. Zij geven slechts de volgende vier korte empirische onderbouwingen voor hun analyse.

- A. "In de dominante landen staat immateriële arbeid centraal in wat volgens de statistieken de snelst groeiende beroepsgroepen zijn, zoals horecapersoneel, verkopers, computertechnici, onderwijzend personeel en personeel in de gezondheidszorg. Hiermee correspondeert de tendens dat veel vormen van materiële productie, bijvoorbeeld in de industrie en landbouw, naar onderschikte delen van de wereld verhuizen" (Hardt & Negri 2004, p. 126).
- B. "[A]ndere vormen van arbeid en productie nemen de eigenschappen van de immateriële productie over. [...] [T]raditionele productiewijzen [worden] door communicatietechnieken, informatie en kennis getransformeerd" (Hardt & Negri 2004, p. 126).
- C. "[D]e cruciale positie van de immateriële arbeid [wordt] weerspiegeld door het toenemende belang van de immateriële vormen van bezit die erdoor worden geproduceerd" (Hardt & Negri 2004, p. 127).
- D. "De voor de immateriële arbeid kenmerkende gespreide netwerkform [duikt] overal in het sociale leven op als de manier om alles te begrijpen: van de werking van het zenuwstelsel tot terroristische organisaties" (Hardt & Negri 2004, p. 127).

Op bladzijde 127 wijden Hardt en Negri enigszins uit op punt A. Ze beschrijven het verval van de boerenstand. Zij beschrijven daarbij echter niet de tendens die ze onder A benoemden. Namelijk dat materiële productie zoals landbouw naar ondergeschikte landen verhuist. Zo bezien is deze paragraaf niet als onderbouwing te zien van de stelling dat materiële productie naar ondergeschikte landen verhuist.

Over punt B wordt helemaal niet uitgeweid. Maar dit punt is letterlijk de definitie van dominantie die Hardt en Negri eerder geven. Een bepaalde vorm van arbeid is dominant als “een bepaalde tendens aan de andere vormen van arbeid en aan de samenleving zelf [wordt] opgelegd” (Hardt & Negri 2004, p. 121). Het als evident aannemen dat andere vormen van arbeid en productie de eigenschappen van immateriële arbeid overnemen lijkt me niet voldoende onderbouwing te bieden. Empirisch bewijs C, of eigenlijk meer een constatering, wordt verderop in *De Menigte* uitgebreid behandeld. Deze analyse biedt interessante inzichten in de wijze waarop intellectueel eigendom geprivatiseerd wordt. Deze privatisatie van intellectueel eigendom doet denken aan de primitieve accumulatie: de toe-eigening van meentelijke weidegronden (Marx 2007 [1867]). Hoewel deze analyse interessante inzichten geeft, is de constatering dat er toenemend belang is voor het privatiseren van intellectueel eigendom geen onderbouwing voor de dominantie van immateriële arbeid. Bewijs D stelt dat een eigenschap van immateriële arbeid, namelijk de netwerkvorm, overal in het sociale leven als verhelderend concept wordt gebruikt. In het eerste hoofdstuk van *De Menigte* laten Hardt en Negri de kracht van het netwerkconcept zien door de veranderingen te bespreken die verschillende strijdorganisaties ondergaan. Dit is een indirect bewijs, waarbij de aanwezigheid van een eigenschap het bestaan van het geheel moet bewijzen. Dat kan als deze eigenschap alleen tot dat specifieke geheel toebehoort. Het netwerkconcept is daarentegen niet alleen een eigenschap van immateriële arbeid, maar ook van bijvoorbeeld een technologie als het internet. Met andere woorden is het bewijs voor dominantie van immateriële arbeid niet voldoende.

Daarbij zijn er vraagtekens te zetten bij de immaterialiteit van de arbeid die zij beschrijven. De arbeid zelf is hierbij materieel, maar het product heeft een grote immateriële component. Zij suggereren dat hiermee een wezenlijke verandering in de arbeid is gekomen ten opzichte van de industrie-arbeid. In *Het Kapitaal* van Marx is daarentegen de waar, het product van arbeid, op te vatten als de objectificatie van een geproduceerde sociale relatie. Het stellen dat materiële productie sociale relaties voortbrengt is dus niet nieuw. In *Het Kapitaal* beschrijft Marx uitvoerig de productie van subjectiviteit: de noviteit die Hardt en Negri claimen te introduceren.

Het grootste probleem met de analyse van immateriële arbeid is dat het stelt dat een arbeidsvorm, in dit geval immateriële arbeid, de samenleving vormt. Dat is een bijzondere claim, want een tendens of een abstractie, zoals immateriële arbeid, is geen actor. Er gaat geen macht vanuit. Daardoor kan het dus ook niet iets vormen.

Laten we, om Hardt en Negri hierin tegemoet te komen veronderstellen dat ze bedoelen dat de werkers die immateriële arbeid verrichten bepalen hoe de bedrijven eruit zien. In het kapitalisme is echter de realiteit dat de kapitaalnemer uiteindelijk het bedrijf bepaalt. Hardt en Negri vergeten zo bezien dat de macht van werkers op zichzelf te beperkt is voor een exodus. Hun analyse over het gemeenschappelijk- worden door de immateriële arbeid helpt ze niet om een overtuigend antwoord te geven op de machtsverhoudingen. Voor een adequate analyse van democratie in de economie is het nodig om rekening te houden met de machtsverhoudingen.

In de volgende paragraaf bespreek ik een alternatief voor de exodustheorie. Deze stelt dat we stap voor stap in de bestaande samenleving democratische economie kunnen opbouwen. Daarbij komt het erop aan om democratische economie te universaliseren.

6.4. Concrete stappen tot democratische economie

We kunnen uit de studies naar democratische bedrijven opmaken dat er geen standaardmodel is dat alle bedrijven past. Wel kunnen we op basis van dit onderzoek stellen dat er bepaalde voorwaarden zijn voor democratische economie. Hier bespreek ik nu wat er voor democratische economie nodig is. Sommige van deze voorwaarden zijn door democratische politiek te verwerkelijken, andere zijn te verwerkelijken door nieuwe initiatieven tot democratische bedrijven. Hiermee werk ik een universalisatietheorie voor democratische economie uit. Er is sprake van universalisatie in de zin dat ik uiteenzet hoe vanuit geïsoleerde democratische bedrijven een economie democratisch kan worden.

Voor de paar bestaande democratische bedrijven geldt dat zij actief hun democratie moeten reproduceren. Zodra nieuwe werkers bij het bedrijf komen, moeten zij ook democratisch opgeleid worden. Vaak zijn werkers uit een traditioneel kapitalistisch bedrijf namelijk niet gewend om een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid te hebben. Mondragon en Buurtzorg laten zien dat met training voor hun werkers de bedrijfsdemocratie te reproduceren is. Ook kunnen we uit de praktijk van Mondragon concluderen dat universalisatie van democratische economie van belang is. Dat kan door andere democratische bedrijven en organisaties een beweging, om met Sartre te spreken, *pour soi* te vormen. De beweging die weet dat het een beweging is. Daardoor kunnen democratische bedrijven elkaar ondersteunen en hun democratie helpen bestendigen. Ook kan de democratische beweging het

opzetten van nieuwe democratische bedrijven katalyseren, evenals het democratiseren van bestaande bedrijven.

Voor nieuwe democratische bedrijven blijkt dat het aantrekken van extern kapitaal een probleem kan zijn. Zoals geschreven zou voor Nederland moeten worden onderzocht in hoeverre banken bereid zijn om democratische bedrijven te financieren. Een andere mogelijkheid ter ondersteuning van democratische bedrijven is een door de overheid opgericht publiek investeringsfonds, dat met name democratische bedrijven financiert. Publieke investeringsfondsen zijn een bestaand verschijnsel. Zo heeft bijvoorbeeld Denemarken een door de overheid opgezet publiek investeringsfonds. Maar over de mate waarin publieke investeringsfondsen democratische economie kunnen ondersteunen moet nog onderzoek worden gedaan. In *After Capitalism* stelt David Schweickart een dergelijk investeringsfonds voor. Hij stelt daarbij dat over een publiek investeringsfonds controle door democratische politiek gevoerd moet worden. Zo is er sprake van een socialisatie van investeringen (Schweickart 2002, p. 52).

Zoals we hebben gezien is er geen rechtsvorm die handvatten biedt voor het opzetten van een democratisch bedrijf. De rechtsvormen coöperatie, stichting en vereniging stellen niet per se eisen aan het democratische gehalte van een bedrijf. Om hierin duidelijkheid te scheppen kan een democratische rechtsvorm ingevoerd worden: de Democratische Vennootschap. In de rechtsvorm kunnen basiseisen gesteld worden voor het democratisch gehalte van een onderneming. Zo kan er in de Democratische Vennootschap opgenomen worden dat het bestuur gekozen wordt door de betrokkenen van het bedrijf, dat bij het nemen van besluiten in het bedrijf geldt 'één mens, één stem' en dat het kapitaal niet zomaar uit het bedrijf kan worden gehaald door de bestuurders ervan. Het invoeren van de democratische rechtsvorm fungeert zo aan de ene kant als een handboek voor nieuwe bedrijven die zich democratisch willen organiseren. Daarbij schept het duidelijkheid over de vraag of een bedrijf aan een minimale mate van democratie voldoet.

Voor bestaande kapitalistische bedrijven zijn er eveneens mogelijkheden tot het gelijkwaardiger maken van het aandeel van alle betrokkenen in de oorzakelijkheid. De toepasbaarheid van de mogelijkheden die ik nu noem verschillen per bedrijf. Ook Ieren Mondragon, Buurtzorg en Helpgewoon dat er vooral geëxperimenteerd moet worden met democratie in een bedrijf om het democratisch te organiseren. Zo kan de democratie zich ontwikkelen. Het komt er daarbij op aan om beslissingsmacht los te koppelen van de status van kapitaalnemers. Dat betekent

een spreiding van de beslissingsmacht van bedrijfsbestuurders en aandeelhouders over alle betrokkenen. Het spreiden van de beslissingsmacht van aandeelhouders over alle betrokkenen is een controversieel punt. Er is het beeld dat aandeelhouders de eigenaar zijn van een bedrijf. Aan hun eigenaarschap zouden zij de rechten ontlenuen om beslissingsmacht in het bedrijf te hebben. Het is echter juridisch en economisch onjuist om te stellen dat aandeelhouders eigenaar van een bedrijf zijn. Aandeelhouders zijn eigenaar van een aandeel in het bedrijf. Het bedrijf heeft rechtspersoonlijkheid en kan dus geen bezit zijn (Stout 2002, p. 1190). Op grond daarvan kunnen we stellen dat aandeelhouders geen aanspraak kunnen maken op beslissingsmacht op grond van hun eigenaarschap.

De volgende opties kunnen ruimte scheppen in bestaande bedrijven om democratie te ontwikkelen. Om te beginnen stelt voormalig TLN-bestuurder Rudy Vellema (2016) in de column *Iedere bestuurder heeft een houdbaarheidsdatum* voor om een bepaalde termijn voor bestuurders van bedrijven vast te stellen. Dat voorkomt dat zittende bestuurders vast blijven houden aan hun machtspositie. Daarbij is mogelijk om het recht voor alle betrokkenen in te voeren om een disfunctioneel bestuur af te zetten. Verder is het mogelijk om alle betrokkenen de Raad van Commissarissen te laten kiezen (Reuten 2009, p. 11) en om het bedrijfsbestuur te laten kiezen door betrokkenen. Hoewel deze opties beslissingsmacht spreiden over alle betrokkenen, blijft hiermee de uiteindelijke beslissingsmacht bij kapitaalnemers. Om dat te veranderen moet de status van kapitaalnemers veranderd worden. Dat kan door beslissingsmacht los te koppelen van de status van kapitaalnemer. Dat komt neer op het vervangen van de aandeelhoudersvergadering door een vergadering van betrokkenen. Deze opties maken een gelijkwaardiger aandeel voor alle betrokkenen in de oorzakelijkheid mogelijk.

6.5. Een casus voor democratisering

De analyses die ik over democratische economie gemaakt heb zal ik nu toepassen op een voorbeeld. Ik gebruik hiervoor het bedrijf NAM dat gas wint uit de Groninger gasbel. We beginnen met het vaststellen wie de werkers en betrokkenen van de NAM zijn en op welke grond zij beslissingsmacht moeten hebben. Vervolgens bespreek ik wat de mogelijke effecten hiervan zijn en hoe dit samengaat met de bestaande democratische politiek.

In hoofdstuk twee heb ik uiteen gezet dat in een bedrijf de werkers waarde produceren. Werkers produceren meer waarde dan zij uitbetaald krijgen. Het verschil tussen de geproduceerde waarde en het uitbetaalde loon is de meerwaarde. Wanneer werkers niet beschikken over de meerwaarde, wordt hen beslissingsmacht ontnomen. Om beschikking over de meerwaarde te hebben moeten werkers beslissingsmacht in het bedrijf hebben.

In hoofdstuk drie heb ik betrokkenen gedefinieerd als degenen die beslissingsmacht verliezen bij kapitalisering van een meent. In dit voorbeeld is de meent de Groninger gasbel. Deze zorgt voor een stabiele bodem en daar maken mensen gebruik van door er bijvoorbeeld hun huis op te zetten. De NAM kapitaliseert de meent door gas uit de gasbel te halen. Daardoor wordt de bodem instabiel en ontstaan er situaties waar bewoners niet om vragen, zoals scheuren in hun huizen. Daarmee verliezen zij beslissingsmacht. Alle mensen die op de gasbel wonen en beslissingsmacht verliezen, zijn betrokkenen van de NAM.

Zoals ik in dit hoofdstuk uiteen heb gezet, zijn er mogelijkheden om de werkers en betrokkenen van de NAM beslissingsmacht in het bedrijf te geven. Dat kan door hun de Raad van Commissarissen en het bedrijfsbestuur te laten kiezen. Voor de bedrijfsbestuurders kunnen we een maximale termijn van bijvoorbeeld zes jaar instellen. De aandeelhouders van de NAM zijn Shell en ExxonMobil. De beslissingsmacht van de aandeelhoudersvergadering kan verplaatst worden naar een vergadering van werkers en betrokkenen. Bij deze hervormingen geldt in de *demos* één mens, één stem. Met deze hervormingen is in grote mate de beslissingsmacht verspreid over alle werkers en betrokkenen, waarbij allen een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid hebben.

Met een democratisch georganiseerde NAM verandert er veel in de democratische deelname van een aantal Groningers. Velen in het aardbevingsgebied willen een lagere gaswinning om de aardbevingen te stoppen. Ze stemmen in de bestaande democratische politiek op partijen die de gaswinning naar beneden willen schroeven. Maar er zijn weinig Groningers ten opzichte van het totaal aantal Nederlanders. In de bestaande democratische politiek valt daarom in de nationale *demos* hun specifieke belang weg tussen die van andere Nederlanders. Met de NAM democratisch georganiseerd, hebben Groningers via het bedrijf alsnog directe beslissingsmacht over hun omgeving. Hierin kan een spanning bestaan tussen de bestaande democratische politiek en democratische economie. De nationale *demos* kan (impliciet) stemmen voor een gelijkblijvende gaswinning. Dat gebeurt door met

andere overwegingen dan de gaswinning op partijen te stemmen die geen verandering in de gaswinning willen. Hieruit wordt een regering gevormd die handhaving van het bestaande niveau van gaswinning nastreeft. Wanneer de NAM gedemocratiseerd is, kan deze tegen de regering ingaan en minder gas aan Groningen onttrekken dan de regering wil. Dit is een confrontatie tussen democratisch bedrijf en democratisch gekozen regering, maar niet per se een confrontatie tussen NAM-*demos* en nationaal *demos*. De bestaande democratische politiek is in Webers termen vooral een vrije representatie. De nationale *demos* kiest partijen met een bepaalde visie en daarmee een aantal representanten. Tussen de verkiezingen in zijn de representanten erg onafhankelijk van de gerepresenteerden. Het is daarom niet dat de nationale *demos* heeft uitgesproken dat de gaswinning gehandhaafd moet worden. De mogelijke spanning tussen democratisch bedrijf en democratisch gekozen regering is vergelijkbaar met mogelijke spanningen tussen gemeente en regering. Zo kan de regering in een bepaalde gemeente een rijksweg aan willen leggen, terwijl de gemeente dat niet wil.

Wat betreft een uitspraak over specifieke vraagstukken is er een verschil tussen de bestaande democratische politiek en een stelsel met democratische politiek en economie. Verkiezingen geven over weinig specifieke vraagstukken een uitspraak. Partijen proberen van een aantal onderwerpen de inzet van de verkiezingen te maken. Alleen van deze onderwerpen is te zeggen dat er een soort uitspraak van de *demos* over gedaan wordt. Bij referenda is dat anders. Daarbij is er een duidelijke uitspraak over een specifiek vraagstuk, maar onduidelijk is wat de kanttekeningen en overwegingen zijn. In een democratisch bedrijf is het mogelijk om een duidelijke uitspraak over specifieke vraagstukken te hebben, terwijl de overwegingen te kennen zijn. Dat kan door de kleinere schaal van het democratisch bestuur. Een duidelijke uitspraak waarbij de overwegingen te kennen zijn, is ook mogelijk in de politiek van kleinere gemeentes. Maar deze hebben vaak de benodigde beslissingsmacht niet. Die ligt bijvoorbeeld zoals in Groningen bij de staat.

Naast een mogelijke spanning tussen democratische politiek en democratische economie, kunnen deze elkaar ook versterken. Overheden hebben vaak niet de beslissingsmacht over de bedrijven in de gemeente, provincie of het land. Een overheid kan bijvoorbeeld democratisch gelegitimeerde milieu- en veiligheidseisen aan een bedrijf stellen. Maar deze kan een drang om winst boven milieu en veiligheid te stellen niet opheffen. In een democratisch bedrijf hebben werkers en betrokkenen directe beslissingsmacht in het bedrijf. Daardoor kunnen

andere belangen, zoals milieu- en veiligheidsbelangen, ook in het bestuur worden meegenomen. Doordat in een democratisch bedrijf algemenere belangen meetellen in het bestuur, kan democratische economie de democratische politiek van overheden op sommige vlakken versterken. Zo kan de inkadering van democratische politiek door kapitalistische economie, zoals ik deze in hoofdstuk een besprak, doorbroken worden.

Het is goed denkbaar dat door democratisering de activiteit van het bedrijf verandert. Waar in de huidige situatie de NAM bestuurd wordt volgens de belangen van kapitaalnemers, wordt deze in bovengenoemde casus bestuurd volgens de belangen van werkers en betrokkenen. Het is bijna evident dat er besloten wordt tot vermindering van de gaswinning als werkers en betrokkenen de beslissingsmacht in de NAM hebben. Het is ook mogelijk dat ze besluiten om de gaswinning helemaal te stoppen. Hierbij moet het bedrijf veranderen of ten onder gaan. Dat heeft een aantal consequenties.

De NAM kan veranderen. Het is in het belang van werkers en betrokkenen dat de gaswinning vermindert of stopt. Ook is het in hun belang dat er werkgelegenheid is. Het is dus in het belang van werkers en betrokkenen dat de activiteit verandert, maar niet verdwijnt. Ze kunnen daarom besluiten dat de NAM zich met duurzame energie moet bezighouden. Voor velen is deze verandering waardevol, maar is deze zonder democratische economie lastig te verwerkelijken. Democratische politiek heeft zoals gezegd slechts indirect invloed op een bedrijf. De directe beslissingsmacht in een bedrijf ligt nu bij kapitaalnemers. Hun belang is het vergroten van de meerwaardeproductie. Dat staat tegenwoordig haaks op het verduurzamen van de energieopwekking. Zo is democratische economie een aanvulling op democratische politiek waarmee onder andere verduurzaming beter mogelijk wordt.

De NAM kan ten onder gaan. Een democratisch georganiseerde NAM kan besluiten geen gas meer te winnen en daarbij besluiten zichzelf op te heffen. Maar vanwege is belang van werkgelegenheid is directe opheffing onwaarschijnlijk. Zoals gezegd kan besloten worden om daarom de activiteit te veranderen. Laten we nu een andere verandering dan naar duurzame energie bekijken. De democratische NAM kan bijvoorbeeld een extra kerncentrale in Zeeland willen starten als vervanger voor de gaswinning. Doordat hierbij de te kapitaliseren meent verandert, verandert ook de samenstelling van de *demos*. De Groninger *demos* kan besluiten een kerncentrale in Zeeland te willen, maar daarmee krijgen Zeeuwen wiens meent gekapitaliseerd zou worden beslissingsmacht in de NAM. Met deze verandering van

de *demos*, is het aannemelijk dat het besluit over de kerncentrale tegengehouden wordt. De nieuwe *demos* kan weer besluiten te gaan *fracken* en ook dat kan weer tegengehouden worden door degenen wiens meent dan gekapitaliseerd wordt. Zo gebeurt er niets en verdwijnt *de facto* het bedrijf.

In bedrijven waar werkers en betrokkenen het niet eens zijn met de activiteit van het bedrijf, leidt democratisering tot verandering van de activiteit of een ondergang van het bedrijf. Bij een verandering van de activiteit kan het bedrijf zich standhouden, maar een verandering heeft vaak ook invloed op de stabiliteit van het bedrijf. Het is mogelijk dat een bedrijf de verandering niet kan voltrekken en daarbij ten ondergaat. Bij een te plotselinge democratisering van de economie, is het daarom mogelijk dat bedrijven omvallen. Daardoor kan de werkloosheid stijgen. Een te plotselinge democratisering kan daarmee vervelende consequenties voor de bestaande democratische politiek hebben. De geschiedenis leert dat bij plotseling hoge werkloosheid sommige partijen, zonder daadwerkelijk plan, op sentiment en retoriek groot kunnen worden. Als mensen kiezen voor partijen vanwege sentiment en retoriek, kunnen partijen aan de macht komen die totaal anders handelen dan zij zeggen te doen. Zo kunnen mensen in mindere mate degenen die ze gekozen hebben controleren en ontstaat vervreemding tussen representanten en gerepresenteerden. Wanneer sentiment en retoriek in plaats van daadwerkelijke plannen de mobiliserende middelen in democratische politiek worden, ontdemocratiseert daarom de politiek. Zo bezien kan een te plotselinge democratisering van de economie leiden tot ontdemocratisering van de samenleving. Het is daarom belangrijk democratische economie doordacht op te bouwen en niet plotseling in te voeren.

We moeten er rekening mee houden dat sommige bestaande bedrijven zich bij democratisering niet staande houden. Het risico daarop is groter wanneer de activiteit van het bedrijf niet strookt met de belangen van werkers en betrokkenen. Voor een aantal bedrijven, zoals vervuilende bedrijven, kan het juist wenselijk zijn dat ze verdwijnen en er andere voor in de plaats komen. Hoe dan ook moet democratisering van bestaande bedrijven geleidelijk gaan, wil het slagen.

6.6. Samenvatting

Volgens de degeneratietheorie zijn democratische bedrijven in een kapitalistische economie gedoemd om hun democratie te verliezen. Volgens deze theorie ontwikkelen zich algemene wetten in een economie die door kapitalistische bedrijven

gedomineerd wordt. Deze wetten vereisen van bedrijven dat hun productie niet significant duurder uitvalt dan de productie van andere bedrijven. Daarom concludeert onder andere Rosa Luxemburg dat werkers in democratische bedrijven zich aan dezelfde druk moeten onderwerpen als waar werkers in kapitalistische bedrijven onderworpen zijn. Zo verschilt het democratische bedrijf uiteindelijk weinig van een kapitalistisch bedrijf en gaat de democratie in het bedrijf uiteindelijk verloren.

Als voorbeeld hiervan wordt in Nederland vaak de Rabobank genoemd. Dit is een voorheen democratisch bedrijf, waar inmiddels van de beslissingsmacht voor alle betrokkenen weinig meer over is. Er zijn echter ook voorbeelden van bedrijven die op langere termijn in staat zijn gebleken om democratisch te functioneren in een kapitalistische economie. De Baskische bedrijvengroep Mondragon is daar een exemplaar van. Vergeleken met de grootste Spaanse bedrijven was de efficiëntie 7,5% hoger en vergeleken met midden- en kleinbedrijf 40% hoger (Thomas & Logan 1982). De productiviteit is er hoger (Levin 1983). Bij Buurtzorg in Nederland blijkt 40% minder uur werk nodig voor hetzelfde resultaat (Laloux 2014). Op basis hiervan concludeer ik dat de degeneratietheorie, in strikte zin, te verwerpen is.

Een optimistischere theorie over democratische economie is de exodustheorie van onder andere Hardt en Negri. Maar deze is weer te optimistisch. Hardt en Negri betogen dat de biopolitieke productiewijze tegenwoordig de kapitalistische productiewijze vervangen heeft. Daardoor is het volgens hun mogelijk om een exodus van onder het kapitalistische juk vandaan te doen. Dat is volgens hen mogelijk doordat de immateriële arbeid dominant is geworden in de samenleving. Zij zeggen dat immateriële arbeid alle facetten van de samenleving naar diens evenbeeld vormt. Werkers hebben in een kapitalistische economie echter niet de macht om alleen door hun werk alle facetten van de samenleving te beïnvloeden. Evenzo hebben zij niet de macht om gewoon wat anders te gaan doen en zich van kapitaalnemers niets meer aan te trekken. Dan hebben ze namelijk geen loon om van te kunnen leven. Het is niet zo dat werkers en betrokkenen simpelweg wat anders kunnen gaan doen, zoals de exodustheorie stelt. Er is meer nodig, zo concludeer ik. Daarom stel ik een universalisatietheorie van democratische economie voor.

Door lessen uit de paar bestaande democratische bedrijven toe te passen, is volgens mij stap voor stap een democratische economie te bouwen. Bij oprichting van een democratisch bedrijf moet er voor gezorgd worden dat er reproductie van het democratisch stelsel plaatsvindt. Dat kan door middel van onderwijs. Bestaande

kapitalistische bedrijven kunnen experimenteren met het democratiseren van het bedrijf. Mogelijkheden daarvoor zijn het instellen van een bepaalde bestuurstermijn, zodat de beslissingsmacht niet over langere tijd bestendig in dezelfde kleine groep mensen. Een andere mogelijkheid is om de betrokkenen van het bedrijf het recht te geven om een disfunctioneel bestuur af te zetten. Een volgende mogelijkheid is om alle betrokkenen de Raad van Commissarissen en/of het volledige bedrijfsbestuur te laten kiezen. Tot slot kan de aandeelhoudersvergadering vervangen worden door een vergadering van betrokkenen. Met deze opties wordt de beslissingsmacht in het bedrijf verplaatst van kapitaalnemers naar werkers en betrokkenen. Wanneer democratie in de economie verspreidt, kan het universaliseren tot een democratische economie. Oftewel een economie waarin democratische bedrijven dominant zijn. Hiervoor is het zinvol om de geïsoleerde initiatieven tot democratische bedrijven *en soi* samen te brengen in een democratische beweging *pour soi*.

7. Samenvatting

Democratische politiek lijkt niet genoeg om een democratische samenleving te garanderen. Onder druk van kapitalistische economie wordt tegenwoordig namelijk de democratische politiek teruggedrongen, waarmee het democratisch gehalte in de samenlevingen van de OECD-landen daalt. Ik begon deze scriptie met de vraag of democratische economie een aanvulling kan zijn op democratische politiek om een samenleving democratisch te organiseren. Ik heb in deze scriptie democratische economie onderzocht om te analyseren of een stelsel met democratische politiek en economie het democratisch gehalte van een samenleving versterkt ten opzichte van de huidige democratische politiek. Daarvoor heb ik een opvatting van democratische economie uiteengezet en toegepast in een casus. Zo bezien biedt democratische economie aanknopingspunten om democratie in de samenleving te versterken, waar deze nu door kapitalistische economie wordt ingeperkt.

De economie bestaat uit bedrijven. Het democratisch organiseren van de economie komt daarom neer op het democratisch organiseren van de bedrijven. Daarvoor moeten we vaststellen wie onderdeel zijn van de *demos*. Daarvoor zet ik twee demarcatieargumenten uiteen. Ten eerste beargumenteer ik dat het in de kapitalistische productiewijze de werkers zijn die meerwaarde produceren, maar dat kapitaalnemers de beschikking nemen over deze waarde. Hier is sprake van een vorm van onteigening. Om recht te doen aan het productieproces moeten werkers beslissingsmacht hebben over de waarde die zij produceren en dus beslissingsmacht in het bedrijf hebben. Ten tweede is er in bepaalde gevallen sprake van dat een bedrijf een meent kapitaliseert. (Voormalige) medegebruikers van de meent hebben daardoor opeens geen beslissingsmacht meer over de meent. Het bedrijf produceert daarentegen waarde door middel van het verbruik van de meent. Daarom is er sprake van een vorm van onteigening, waarbij een groep mensen betrokken raakt bij het kapitaliserende bedrijf. Deze betrokkenen moeten daarom beslissingsmacht in het bedrijf hebben. Tot de *demos* behoren zo bezien de werkers en de betrokkenen van het bedrijf.

Aan de hand van Spinoza's vrijheidsbegrip heb ik democratie gedefinieerd als een geheel waarin allen een gelijkwaardig aandeel in de oorzakelijkheid hebben. Hierbij kan echter, net als in democratische politiek, een spanning tussen meerderheden en minderheden ontstaan. Daarbij kan de minderheid onderdrukt worden. Naar deze spanning in democratische bedrijven moet empirisch onderzoek

gedaan worden. Verder heb ik beargumenteerd dat representatie nodig kan zijn, omdat niet iedereen overal continu betrokken kan of wil zijn. Representatie en democratie verhouden zich paradoxaal tot elkaar. Wanneer enkelen de beslissingsmacht uitoefenen is er immers geen sprake meer van een gelijkwaardig aandeel voor allen in de oorzakelijkheid. Met gebonden representatie is toch een notie van representatie in democratie te verdedigen. In het geval van gebonden representatie kunnen de gerepresenteerden namelijk ingrijpen wanneer ze dat nodig vinden en is de beslissingsmacht van de representanten adequaat ingeperkt. Daardoor is er sprake van een bestuur door allen met gelijkwaardige beslissingsmacht.

Een betekenisvol model van een democratisch bedrijf is meentelijk beheer. Hierin is het bedrijf een bron van waarde, waarvoor geldt dat het gebruik ervan door de een het gebruik van de ander beïnvloedt. Zo bezien is het beheer door een collectief van werkers en betrokkenen een voordeel, omdat het bedrijf dan beheerd wordt door de mensen die er het meeste belang bij hebben dat het bedrijf langdurig standhoudt. Twee exemplaren in Nederland van democratisch bestuur volgens dit model zijn Buurtzorg en Helpgewoon. Het zijn vrij geïsoleerde democratische bedrijven in een kapitalistische economie. Desondanks houden ze stand en doen ze qua prestaties niet af aan die van kapitalistisch bedrijven. Voor werkers en betrokkenen is er daarbij wel een groot kwalitatief verschil met kapitalistische bedrijven. Ze ervaren er veel meer vrijheid en betrokkenheid.

Een democratische economie is een economie waarin democratische bedrijven dominant zijn. Daarvoor moet democratie zich in de economie verspreiden en daarmee universaliseren. Daarvoor is het eerst noodzakelijk dat democratische bedrijven opgezet worden en dat ze zich staande weten te houden. Op het niveau van het democratische bedrijf is daarvoor reproductie van democratie nodig. Binnen de organisatie moet daarvoor scholing over democratisch bestuur en betekenisvolle deelname in het democratisch bestuur zijn om de democratische structuur te reproduceren. Te plotselinge democratisering van bestaande bedrijven op te grote schaal, kan ertoe leiden dat meer bedrijven ten onder gaan dan wenselijk is. Daarom kan in bestaande bedrijven het beste geëxperimenteerd worden met het geleidelijk democratiseren van het bedrijf. Van belang is verder dat democratische bedrijven zich inbedden in een democratische beweging om te universaliseren. Op dit moment sluimert deze beweging in geïsoleerde initiatieven *en soi*, zoals Sartre zou zeggen. Het komt erop aan om deze beweging *pour soi* te vormen: de beweging die weet dat

het de beweging is. Hierbij kunnen spanningen tussen democratische economie en democratisch politiek ontstaan. Maar de inkadering van democratische politiek door kapitalistische economie wordt met democratische economie ondermijnd. Dat gebeurt doordat met democratische economie beslissingsmacht in de samenleving gespreid wordt.

Literatuur

- Berkes, F.; Feeny, D.; McCay, B. J.; & Acheson, J. M. (1989). The benefits of the commons in *Nature*, Vol. 340 No. 6229, p. 91-93.
- Deakin, S. (2011), The Corporation as Commons: Rethinking Property Rights, Governance and Sustainability in the Business Enterprise in *Queen's LJ*, Vol. 37, No. 2, p. 339-381
- Hardin, G. (1968), Tragedy of the Commons in *Science*, New Series, Vol. 162. No. 3859, p. 1243-1248
- Hardin, G. (1998), Extensions of "The Tragedy of the Commons" in *Science*, Vol. 280 No. 5364, p. 682-683
- Hardt, M. & Negri, A. (2004), *Multitude*, Nederlandse vertaling Houtzager, Guus (2004) *De Menigte*, Amsterdam: De Bezige Bij
- Hardt, M. & Negri, A. (2009), *Commonwealth*, Cambridge: The Balknap Press of Harvard University Press
- Huet, T. (2000), Can MCC Go Global? in *Peace Review*, Vol. 12 No. 2, p. 283-286
- Kremer, M.; Bovens, M.; Schrijvers, E.; Went, R. (2014), *Hoe ongelijk is Nederland?*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
- Laloux, F. (2014), *Reinventing Organizations*, Brussel: Nelson Parker
- Lazzarato, M. (1996), Immaterial labour in *Radical thought in Italy: A potential politics*, p. 133-147
- Levin, H. M. (1983), Raising employment and productivity with producer co-operatives in P. Streeten & H. Maier (Eds.), *Human resources, employment and development* (Vol. 2, pp. 310 - 328), Concepts, Measurement and Long-Run Perspective, London: Macmillan
- Luxemburg, R. (2005 [1900]), *Sociale hervorming of Revolutie?*, <https://www.marxists.org/nederlands/luxemburg/1900/1900reformisme.htm> (geraadpleegd op 20-05-2016), Marxists Internet Archive
- Marx, K. (2007 [1867]), *Das Kapital*, Nederlandse vertaling Lipschits, I. *Het Kapitaal I*, <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1867/kapitaal/index.htm> (geraadpleegd op 02-03-2015), Marxists Internet Archive
- MacLeod, G., & Reed, D. (2009), Mondragon's response to the challenges of globalization: A multi-localization strategy in Reed, D. & McMurtry, J. J. (Eds.), *Co-operatives in a global economy: The challenges of co-operation*

across borders (p. 111-140), Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing

- Malleson, T. (2014), What Does Mondragon Teach Us About Workplace Democracy? in *Sharing Ownership, Profits, and Decision-Making in the 21st Century*, Online gepubliceerd op 21 augustus 2014, p. 127-157, [http://dx.doi.org/10.1108/S0885-3339\(2013\)0000014007](http://dx.doi.org/10.1108/S0885-3339(2013)0000014007)
- Mohun, S. (2016), Class Structure and the US Personal Income Distribution, 1918-2012 in *Metronomica*, Vol. 67, No. 2, p. 334-63
- Morishima, M. (1974), The Fundamental Marxian Theorem: A Reply to Samuelson In *Journal of Economic Literature*, Vol. 12, No. 1, p. 71-74
- Morris, D. (1992), *The Mondragon system: Cooperation at work*, Washington: Institute for Local Self-Reliance
- Morrison, R. (1997), *We build the road as we travel*, Warner: Essential Book Publishers
- Ostrom, E.; Dietz, T.; Dolšak, N.; Stern, P.; Stonich, S.; Weber, E. (2002), *The Drama of the Commons*, Washington: National Academy Press
- Reybrouck, D. van (2013), *Tegen Verkiezingen*, Amsterdam: De Bezige Bij
- Reuten, G. (2009), Democratiserende economie [ongepubliceerd]
- Reuten, G. (2011), Karl Marx: analyse van de kapitalistische dualiteit in *Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs*
- Samuelson, P. (1974), Insight and Detour in the Theory of Exploitation: A Reply to Baumol in *Journal of Economic Literature*, Vol. 12, No. 1, p. 62-70
- Schweickart, D. (2002), *After Capitalism*, Rowman & Littlefield <http://ouleft.sp-mesolite.tilted.net/After-Capitalism-Edition1.zip>
- Smith, R. J. (1981), Resolving the Tragedy of the Commons by creating Private Property Rights in Wildlife in *Cato Journal*, Vol. 1, No. 2, p. 439-468
- Smith, S. (2001), *Blooming together or wilting alone? Network externalities and Mondragon and La Lega co-operative networks*, Helsinki: World Institute for Development Economics Research
- Stout, L. A. (2002), Bad and not-so-bad arguments for shareholder primacy in *Southern California Law Review*, Vol. 75, p. 1189-1210
- Streeck, W. (2013), *Gekaufte Zeit*, Nederlandse vertaling Hemelrijk, W. (2015), *Gekochte Tijd*, Leesmagazijn
- Spinoza, B. (1678) *Ethica*, Nederlandse vertaling Krop, Henri (2009) *Ethica*, Amsterdam: Bert Bakker

- Thomas, H., & Logan, C. (1982), *Mondragon: An economic analysis*, London: G. Allen & Unwin
- Vellema, R. (2016), Iedere bestuurder heeft een houdbaarheidsdatum in *Logistiek*, p. 36
- Whyte, W. F., & Whyte, K. K. (1988), *Making Mondragon: The growth and dynamics of the worker cooperative complex*, Ithaca: ILR Press
- Žižek, S. (2014), *Event*, Nederlandse vertaling Stegeman, Huub (2015), *Event*, Amsterdam: Boom